

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь — бакалавр

на тему: **«СТИХІЙНІ МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ
ПОВСЯКДЕННОЇ РЕАЛЬНОСТІ КИЯН»**

Виконала: студентка 4-го року навчання

Спеціальності 054 Соціологія

Балдинюк Владлена Олександрівна

Наукова керівниця: Осипчук А.Д., к. соц. н.,
доцентка кафедри соціології НаУКМА

Рецензентка: Прохорова А.А.

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Секретар/ка ЕК: _____

«__» _____ 2024 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТИХІЙНИХ МІСЦЬ	
ПАМ'ЯТІ.....	5
1.1 Стихійні місця пам'яті в соціологічних студіях.....	5
1.2 Роль пам'яті в формуванні повсякденної реальності.....	9
1.3 Уявлення про норми поведінки в контексті війни	14
1.4 Вплив стихійних місць пам'яті на формування норм поведінки.....	17
1.5 Міжнародний досвід виникнення стихійних місць пам'яті про війну.....	23
1.6 Досвід виникнення стихійних місць пам'яті про війну в Україні.....	28
РОЗДІЛ 2. СТИХІЙНІ МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВІЙНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ	
ПОВСЯКДЕННОЇ РЕАЛЬНОСТІ КИЯН.....	32
2.1 Методологія та дизайн дослідження.....	32
2.2 Досвід та мотивація киян у відвідуванні стихійних місць пам'яті.....	33
2.3 Враження та очікування киян від відвідування стихійних місць пам'яті.....	36
2.4 Очікування киян від стихійних місць пам'яті у майбутньому.....	42
ВИСНОВКИ.....	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	47
ДОДАТОК А.....	51
ДОДАТОК Б.....	54

ВСТУП

Стихійні місця пам'яті, що виникають внаслідок значущих, переважно трагічних обставин в історії суспільства, слугують не лише відображенням конкретної події, а й щирих емоцій та реакції людей, причетних до неї. Такі місця, на відміну від офіційних меморіалів, утворюються не там, де їх установила міська влада або держава, а створені спонтанно звичайними громадянами і, відповідно, не є захищеними від руйнування або знищення.

Україна протягом усього періоду її існування піддавалась викоріненню як держави, осередку культури та свободи. Колективна пам'ять – це наразі основний важіль для збереження нашої національної свідомості та розвитку культурної ідентичності, і саме стихійні місця пам'яті допомагають підтримувати нашу згуртованість та стійкість як українського народу. Починаючи з 2014 року, необхідність створення та збереження пам'ятних місць набула гострої актуальності, що зросла ще більше після початку повномасштабної російсько-української війни.

Дослідження глибинної мотивації відвідування стихійних місць пам'яті мешканцями столиці України та їхнього сприйняття таких осередків колективної пам'яті дасть можливість сформуванню уявлення про важливість цієї теми у свідомості сучасних киян та їх погляду на можливий розвиток місць пам'яті у майбутньому.

Метою роботи є визначення ролі стихійних місць пам'яті у формуванні повсякденної реальності киян.

Об'єктом дослідження є стихійні місця пам'яті Києва щодо подій російсько-української війни.

Предметом дослідження є роль стихійних місць пам'яті у формуванні повсякденної реальності киян.

Для досягнення мети дослідження було поставлено ряд завдань:

1. Концептуалізувати поняття стихійних місць пам'яті.

2. Встановити теоретичне підґрунтя для вивчення ролі стихійних місць пам'яті у формуванні повсякденної реальності.
3. Визначити вплив стихійних місць пам'яті на формування норм поведінки киян.
4. Виявити основні мотиви відвідування неофіційних місць пам'яті киянами.
5. Сформувати уявлення про очікування громадян від стихійних місць пам'яті Києва у подальшому майбутньому.

Теоретичною основою для визначення ролі стихійних місць пам'яті є напрацювання Альбваса, який вивчав специфіку колективної пам'яті та її вплив на розвиток ідентичності, та Нора, що у своїх роботах розкрив концепцію меморіалів та ритуалів комеморації в цілому.

Емпірична частина дослідження ґрунтується на первинних якісних даних, зібраних шляхом проведення 12 глибинних інтерв'ю з киянами, що мають досвід відвідування стихійних місць пам'яті. Дослідження було спрямоване на виявлення мотивації відвідування стихійних місць пам'яті киянами, визначення їхнього ставлення до норм поведінки у таких місцях та до можливого їх збереження в майбутньому. Метод напівструктурованого глибинного інтерв'ю є найбільш вдалим у цьому випадку, адже дозволяє у неформальній бесіді вивчити минулий досвід респондента, зрозуміти його глибинні переконання та дізнатись його особисте сприйняття ситуації, що обговорюється.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТИХІЙНИХ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ

1.1 Стихійні місця пам'яті в соціологічних студіях

У соціології вивчається взаємодія людей з оточенням і як це впливає на формування спільного суспільства. Стихійні місця пам'яті виступають як важливий аспект цього процесу. Їх дослідження включає аналіз виникнення таких місць, їхню роль у формуванні ідентичності спільнот, а також взаємодію із суспільством.

Стихійні місця пам'яті, або «локуси пам'яті», це особливі об'єкти або місця, які стають значущими через спонтанні та часто непередбачувані дії груп або суспільства. Вони можуть включати площі, пам'ятники, споруди або природні елементи, які набувають пам'яткового значення. Здебільшого виникають через спонтанний процес взаємодії людей або груп, що надає їм суспільного характеру. Спільна дія або відповідь на певну подію може призвести до створення такого місця, яке стає точкою фокусу для колективної пам'яті.

Французька соціологічна думка надала приклад простеження процесу перетворення географічного простору на тотальний ментальний простір, зрештою створюючи образну мозаїку просторового досвіду конкретної людини. Місце в реальності переставало бути зафіксованим у своїх географічних координатах, а виступало радше як власний образ або їх комбінація. Така методологічна орієнтація ґрунтувалася на визнанні важливості географічної уяви, а новостворені географічні образи стали основою для переосмисленого ландшафту країнознавства, пронизуючи певну культуру, надаючи їй унікальності та неповторності.

Як бачимо, розширення метафор може радикально трансформувати просторові образи, перетворюючи їх навіть на фантими. Образне бачення місця вийшло далеко за межі територіальності. У системі мнемоісторії (тобто вивченні того, як суспільство зберігає пам'ять про минуле) «місце пам'яті» – це не

обов'язково матеріальний об'єкт, а й символ, знак. А «місце пам'яті» – це їхній символічний код.

Коли суспільство перестає звертати увагу на історію, а громадяни втрачають віру в силу освіти, місця пам'яті можуть на «місця забуття» та «місця невігластва» (Нагорна). Концепція меморіалів П. Нора є однією з найвпливовіших у сфері культурних досліджень пам'яті кінця XX століття) (Erl. 2011, р. 22). У збірці «Між пам'яттю та історією» (1989) дослідник стверджує, що пам'ять та історія сьогодні перебувають у фундаментальній опозиції одна до одної (Nora, 1989, р. 8). Його фокус зміщується на меморіали – явище, яке П. Нора використовує для позначення інституціоналізованих форм колективної пам'яті. П. Нора підкреслює: «Існують місця пам'яті, тому що більше немає спільнот пам'яті» (Nora, 1989, р. 7).

Через ритуали комеморації відбувається актуалізація суспільної пам'яті; це процес репрезентації минулих подій, який слугує для вираження солідарності певної групи (Nora, 2001). У вузькому сенсі комеморація – це увічнення пам'яті про події / діячів (спорудження пам'ятників, музеїв, встановлення важливих дат, свят, масових заходів, виробництво та розміщення візуальних медіа, випуск пам'ятних монет, поштових марок тощо). У найширшому розумінні це може бути все, що пов'язує людину і суспільство з минулим – артефакти, тексти, ідеї і навіть певні психологічні стани та соціальні процеси («травми минулого», «болісне» чи «героїчне» минуле тощо).

Потреба у ретельному відборі пам'ятних місць впливає з проблеми їхньої інтерпретації, однією з умов якої є коли їх вивчення дозволяє висловити щось відмінне від того, що може зробити класична історія. Автор концепції місць пам'яті радить створювати їх шляхом вивчення символічної системи та побудови моделі репрезентації (Нора, 2014, с. 242).

Про місце пам'яті як елемент історичної культури можна говорити тоді, коли в модусі культурної регуляції існує асоціація місця (в широкому сенсі, радше локусу) зі специфічними техніками уявлення минулого. Перефразовуючи П. Рікера, можна стверджувати, що місця пам'яті можуть бути притаманні лише

тим культурам, які дотримуються ідеї, що об'єкт може розповісти нам про минуле.

Французький соціолог М. Альбвакс відзначав її тісний зв'язок колективної пам'яті із простором і часом (Halbwachs, 1925). Простір можна трактувати як місце, де людина або група людей живе або жила протягом тривалого часу. Сюди входить країна, а також регіон і територія в його межах. Можна припустити, що історична пам'ять українців в Америці чи Канаді та українців, які живуть в Україні, суттєво відрізняється. Це означає, що не етнічна приналежність впливає на них менше, ніж місце проживання. Простір – це також соціальне середовище, в якому живе людина, яке залежить від того, де вона живе, залежить від її освіти, роду занять, професії та сфери інтересів, рівня соціалізації, приналежності до певних соціальних груп тощо.

Разом з тим, історична пам'ять людей, які живуть в одному просторі (країні, регіоні, населеному пункті тощо), належать до одного покоління, може також відрізнятися через їхнє походження, особистий життєвий досвід, риси характеру, інтереси та уподобання.

Також чинником, який визначає формування історичної пам'яті, є емоції. Події, які справляють велике враження на людей, викликають сильні емоції, як позитивні (радість, гордість, сміх) і негативні (біль, смуток, розчарування тощо), Саме це дозволяє їм запам'ятатися надовго, а не просто на час життя одного чи кількох поколінь, а на століття (Городня, 2018, с. 29).

Розвиток концепції «місць пам'яті» отримав вираження в роботі А. Ассмана «Простори пам'яті: форми та трансформації культурної пам'яті». За словами автора, місце може бути суб'єктом і носієм спогадів, розширюючи пам'ять так, що пам'ять про місце виходить далеко за межі людської пам'яті. На цій підставі автор пропонує наступне визначення: «Місця пам'яті – це те, що залишається від того, що вже не існує. Щоб продовжувати і зберігати свою значущість, історію треба оповідати, отже, оповідь замінює втрачене середовище. Місця пам'яті – це розкидані фрагменти втрачених і знищених життєвих зв'язків. Оскільки знищення місця не завершує його історії; воно

зберігає в собі матеріальні залишки, які стають елементами оповідей, а також вихідними точками нових культурних спогадів. Однак ці місця потребують пояснень; їхнє значення повинно бути розкрито додатково через комунікативне передавання» (Ассман, 2012, с. 328).

Оскільки саме розкриття феномену пам'яті через «подію» вказує на його соціальний контекст, що людина не лише рефлексує над тим, що її оточує, а й ідентифікує події в сьогоденні, які мають для неї особливе значення, оскільки вони пов'язані з іншими суб'єктами суспільного життя та визначають їхню належність до певних соціальних груп. У цьому сенсі ми повністю погоджуємося з твердженням французького соціолога М. Хальбвакса про те, що «індивід вихований на самоті, не мав би пам'яті» (Halbwachs, 1976, р. 36). Оскільки не було б потреби у формуванні ідентичності, не мали б значення дати і місця подій, не існувало б самих подій, важливими були б лише набуті навички та досвід.

Константність образу соціальної пам'яті має забезпечувати відносну незалежність образу від умов його сприйняття. Оскільки умови, за яких сприймався об'єкт, можуть відрізнитися від тих, за яких він пізніше буде впізнаватися. Для того, щоб бути впізнаним, важливою є здатність запам'ятовувати «опорні точки» або кілька характерних ознак, які допомагають сформувати образ. Наприклад, образ героя в соціальній пам'яті громади може асоціюватися з боротьбою з ворогом, несправедливістю, історіями гноблення, елементами визнання, честі тощо.

Сформований у масовій свідомості, образ забезпечить впізнавання героя в кожному, хто володіє цими якостями. Сталість образу також забезпечує впізнаваність цього героя в принципово різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, культурній та особистій. Значною мірою сталість образу забезпечується за рахунок запам'ятовування атрибутів об'єкта.

Об'єктивність образу соціальної пам'яті визначає можливість відрізнити об'єкт від інших. Для цього реальність має бути поділена суб'єктом, що пізнає, на образ об'єкта (фігуру) та образ навколишнього простору (фон). Фігура і тло взаємно забезпечують існування один одного: без фону неможливо виокремити

фігуру; відсутність фігури, в свою чергу, унеможлиблює існування фону, оскільки призводить до відокремлення будь-якої іншої фігури від фону, що становить більш цілісний об'єкт сприйняття (Кулик, 2012, 22).

Таким чином, для сприйняття зображення фігури має бути адекватне тло: коло людей, загальна ситуація в місті, країні, що характеризується компетентністю, узгодженістю, рішучістю тощо. Лише за наявності такого тла образ героя чи пам'ятної події буде сприйматися як чітко окреслений, висунутий на передній план образ в пам'яті.

1.2 Роль пам'яті в формуванні повсякденної реальності

Роль пам'яті в формуванні повсякденної реальності є важливим аспектом соціологічного дослідження. Пам'ять впливає на сприйняття, інтерпретацію та конструювання того, що люди розуміють як повсякденну дійсність. Пам'ять грає ключову роль у формуванні індивідуальної ідентичності. Особисті враження, досвід та події, які залишають слід у пам'яті, формують уявлення про себе. Пам'ять є невід'ємною частиною колективної пам'яті суспільства. Спільні події, історії та традиції переносяться через покоління, впливаючи на формування соціокультурного контексту. Спільна пам'ять є основою для розуміння та прийняття спільних цінностей та норм.

Кожна значна соціальна зміна шукає виправдання в соціальній пам'яті. Дослідження показують, що традиція в сучасних суспільствах, як правило, базується на свідомих діях. Соціальна пам'ять завжди створюється в контексті, вона є вибірковою: найчастіше запам'ятовуються лише певні події, і досвід також є вибіркоvim.

Соціальну пам'ять слід розглядати як процес реконструкції минулого. Не можна не погодитися з думкою, що соціальна пам'ять – це безперервний процес, в якому кожне суспільство чи спільнота формує свою ідентичність шляхом реконструкції власного минулого. Функції соціальної пам'яті проявляються у

процесах соціального оцінювання, нормування та контролю кожної соціальної групи (Дьяковська, 2013, с. 175).

У минулому немає сутності – вона з’являється в наративній репрезентації подій. Таке твердження висуває Ф. Анкерсміт. На його думку, минулому відмовлено в самостійності і визнається неможливість його існування поза наративом. Минуле не проектується, а безпосередньо конструюється в наративі. Відмова Ф. Анкерсміта від «наративного реалізму» полягає в тому, що «жоден наратив не є «образом» минулого, а історик не відтворює, а конструює «історичний ландшафт» на користь «наративного ідеалізму», який проголошує автономію наративу» (Ankersmit, 1981, с. 128).

Пам’ять допомагає стабілізувати повсякденну реальність шляхом збереження інформації про рутини, процеси та прийоми, які визначають щоденне життя. Це дозволяє людям ефективно функціонувати в світі, ґрунтованому на передбачуваності.

Наприкінці ХХ століття (значною мірою завдяки роботам М. Хальбакса) було усвідомлено, що пам’ять індивіда існує тому, що цей індивід є унікальним продуктом певного перетину груп. Пам’ять – це «особлива діяльність, винайдена людьми в процесі їхнього історичного розвитку, яка виникає, коли відбувається соціальна поведінка» (Halbwachs, 1992, с. 140). Той факт, що те, що пам’ятається і забувається, визначається соціальним середовищем, дійсно підкреслює соціальну природу пам’яті: саме колективи і групи встановлюють патерни інтерпретації подій і підтримують їх у колективній пам’яті. Колективна пам’ять у цьому контексті – це те, що є спільним, те, що конститує суспільство як таке і є ключем до його ідентичності. Соціальні групи створюють власні образи світу, встановлюючи узгоджені версії минулого.

Колективна пам’ять є не лише основним механізмом культурної єдності спільноти, але й механізмом «архівування» найважливіших складових культурно-історичного досвіду та духовного світу нації. Колективна пам’ять є системним чинником «зв’язку» минулого з сучасністю, важливим інструментом актуалізації історії національної спільноти. Таким чином, національна

ідентичність неможлива без розвиненої колективної пам'яті як здатності зберігати та свідомо актуалізувати минулий досвід (Чик, 2014). Отже, практики комеморації та меморіалізації мають велике значення у процесі формування національної ідентичності громадян України.

Взаємини між культурною пам'яттю та її саморефлексією розглядаються як постійний діалог: певна інформація (тексти) з хронологічно більш ранніх шарів вводиться в культуру і, взаємодіючи з її сучасними механізмами, генерує образ історичного минулого, який передається через культуру в минуле і вже як рівноправний учасник діалогу впливає на реальність / поточний стан. Пам'ять розуміється не як «сховище інформації, а механізм її регенерації».

Згідно з таким підходом, з одного боку, символи, збережені в культурі, містять інформацію про контексти, з іншого – для того, щоб ця інформація «прокинулася», символ повинен бути поміщений в певний сучасний контекст, що неминуче трансформує його значення. Таким чином, реконструйована інформація завжди реалізується в контексті гри між мовами минулого і сучасності. Крім того, «механізми культурної пам'яті мають виняткову реконструктивну силу. Це призводить до парадоксальної ситуації: «з пам'яті культури можна витягнути більше, ніж до неї внесено» (Огієнко, 2012, с. 247).

Історія пам'яті є важливим елементом культури, що передає цінні та значущі риси від покоління до покоління. У швидкому потоці інформації та складному контексті сучасного життя вона виступає як система орієнтирів у пошуку нових значень, цінностей та ідеалів. В сучасному соціополітичному просторі з'являються нові суб'єкти взаємодії (національні, понаднаціональні та політичні утворення), а глобальні процеси все більше впливають на усталені структури індивідуального життя. Трансформації традиційних механізмів і каналів передачі історичного минулого стимулюють пошук додаткових ресурсів у національних практиках і вимагають сучасних інтерпретацій минулого, його переосмислення та продуктивних рефлексій з історичних подій, ідей і постатей.

Політика пам'яті включає в себе те, що ті, хто має владу, контролюють конструкцію знань і уявлень про минуле, реалізовану через інтерпретацію та

організацію історичної освіти (державні замовлення на підручники із офіційним курсом історії для закладів освіти), форми міфологізації (державні святкування, символіка, пам'ятники), топонімічні назви (зміни назв населених пунктів, вулиць) і т.д.

Отже, в наукових джерелах, заснованих на класичних парадигмах соціології історичну пам'ять найчастіше визначають як систему уявлень (або ставлень) особистості / певної групи/спільноти до історичних подій / осіб / ідей, що репрезентовано в стереотипах, міфах, традиціях, символах, переданих моделях поведінки і т.д., що утворюють унікальну систему орієнтирів для розуміння, інтерпретації і реконструкції історичного минулого. Зміст цього явища розкривається через його функції: пізнавальну (запам'ятовування, збереження та відтворення важливої соціально-історичної інформації), ідентифікаційну, адаптивну, інтегративну, комунікативну, конструктивну та світоглядну (Halbwachs, 1992).

При конструюванні значень реального життя, навколо яких будуються поля інтерпретацій історичного минулого, взаємодіють культурні структури. У новій науковій парадигмі постмодерністського напрямку – культурної соціології – зустрічаємо поняття «культурних структур». Культура має автономний статус, що значущим чином впливає на розвиток соціальних інститутів та взаємодій, і культурні структури визначаються ним як внутрішні, приховані, головним чином несвідомі механізми діяльності індивідів, сформовані в контексті відносно стійких смислів соціального життя. Ці смисли є структурними та соціально продуктованими.

У своїй роботі «Смисли соціального життя: культурна соціологія» дослідник представляє новий теоретико-методологічний підхід до пояснення ролі смислів у соціальному житті, що допомагає краще розуміти динаміку сучасного суспільства, його двозначність. Сучасне суспільство тлумачиться як текст, сенс якого змінюється в залежності від інтерпретації. У культурній соціології поняття «наратив» використовується в значенні сенсу у формі дискурсу, який при багаторазових повтореннях перетворюється в стереотип,

сприяючи подальшому формуванню колективних ідей певного світогляду (Вольфовська, 2012, с. 7).

Користуючись теоретичними працями представників соціокультурного та герменевтичного напрямку (К. Гірц, Ю. Лотман, Г. – Г. Гадамер, Д. Брунер і ін.), ми вважаємо, що у формуванні сучасного поля інтерпретаційної історичної пам'яті задіяні два типи основних структурних елементів, які можна умовно визначити як:

Константи – культурні структури, що забезпечують спадковість значень у часі через покоління (стереотипи, міфи, традиції, символи, моделі поведінки і т.д.);

Декодери – наративні структури, які оновлюють і конструюють значення теперішнього.

Варто відзначити, що незважаючи на різні функції, які виконують основні структури, що ми позначили як «константи» і «декодери», вони грають рівно важливу роль у формуванні сучасного поля інтерпретаційної історичної пам'яті. На наш погляд, ці культурні компоненти, які не піддаються впливам часу і мають міфічну основу, утворюють своєрідну основу, на якій розгортаються наративи суб'єктів політичної взаємодії сучасності. Слід відзначити, що так звана стійкість культурних структур, представлених стереотипами, міфами, традиціями, передаваними від покоління до покоління, визначаються переважно тим, що ці культурні структури практично не зазнають суттєвих змін протягом століть і базуються на архаїчних (архетипічних) матрицах, які володіють «позакультурними і вічними типологіями загального психічного» (Донченко, 2010, с. 3).

Таким чином, зв'язок між просторами пам'яті об'єктами, які були створені як втілення образів з просторів пам'яті, як втілення символів або тих матеріальних об'єктів пам'яті, як втілення символів або тих матеріальних об'єктів, які були наділені таким значенням людиною, безсумнівно, існує. Однак цей зв'язок є опосередкованим, а не прямим. Цей зв'язок не є постійним постійним, як і символічний заряд, який люди приписують об'єктам

матеріального світу (Набок, 2017, с. 247). Більше того, цей заряд, тобто значення, може не тільки змінюватися з часом, але й зазвичай є різним для різних людей і груп одночасно. Об'єкт матеріального світу, який для однієї групи людей буде «містичним ландшафтом», для ще однієї групи людей – «місцем травми», а для когось іншого, і для тих, і для інших одночасно, один і той самий об'єкт може асоціюватися з кількома дуже різними символами водночас.

1.3 Уявлення про норми поведінки в контексті війни

У контексті соціології уявлення про норми поведінки в період війни може бути складним та динамічним явищем. Соціологи вивчають, як війна впливає на суспільство, змінює взаємодію між людьми та формує нові норми поведінки.

Війна породжує питання про мораль та етику. Поняття права та неправа може змінюватися в умовах конфлікту, і соціологи аналізують, які цінності стають пріоритетними, а які можуть піддатися змінам або релативізації. Війна відіграла активізуючу роль як у національній, так і релігійній ідентифікації українців. Вона також поставила перед викликом українські церкви, і не всі вони відповіли на цей виклик належним чином. Військове протистояння з Росією змінив ставлення до мовних виборів та релігійної орієнтації населення. Російська мова стала мовою агресора, що підштовхнуло багатьох російськомовних українців перейти на українську як мову спілкування і вийти із православних громад Московського патріархату. Численні розповіді на цю тему з'явилися у ЗМІ та соціальних мережах. Дослідження на інтернет-форумах внутрішньо переміщених осіб (ВПО) фіксують тенденцію до міграції на західні регіони, підтверджуючи свою українську ідентичність наповненням свого приватного простору артефактами української культури, що є своєрідною компенсацією травми, заподіяної «руським світом» (Бугерко, & Тодосійчук, 2022, с. 80).

Зараз існує значний приріст прикладів релігійної ідентифікації під впливом релігійних спільнот західного регіону, де переселенці знайшли притулок. У важкі часи релігія завжди відігравала потужну і помітну роль. Це стає очевидним в Україні сьогодні. Оскільки війна Росії проти України стала

загальнодержавною, з широкомасштабним наступом, люди звертаються до Бога, до релігійних організацій за допомогою. Сьогодні церква, особливо УГКЦ, стала центром соціальної підтримки для тих, хто потребує, особливо для переселенців, задовольняючи їхні потреби не лише матеріально, а й духовно.

Війна порушила звичайні соціальні ролі та взаємодію. Наприклад, зміни в економіці, міграції та втрата близьких викликали переосмислення соціальних ролей та взаємодії між групами. Також соціальні мережі значно вплинули на всі сфери суспільства у всьому світі, і Україна не є винятком. Платформи соціальних мереж стали потужними інструментами для поширення інформації, навіть під час війни. Українські громадяни, журналісти та учасники бойових дій можуть обмінюватися найновішими новинами, фотографіями та відео в режимі реального часу, надаючи власні враження щодо ситуації на місці подій. Це дозволяє швидко поширювати новини, зображення та відео, що може формувати громадську думку та впливати на наратив конфлікту.

Соціальні мережі також мають соціальний і культурний вплив. Вони формують соціальні норми, цінності та поведінку, впливаючи на те, як люди сприймають себе та інших, як вони інтерпретують події та конфлікти. Соціальні мережі впливають на культурну ідентичність, використання мови та наративи, сприяючи формуванню колективної пам'яті та історичних інтерпретацій конфліктів. Вони можуть впливати на соціальні відносини, динаміку громад і соціальну згуртованість, як позитивно, так і негативно (Шелест, 2023, с. 106).

Умови війни можуть вимагати адаптації до екстремальних обставин. Це може включати необхідність прийняття стратегій виживання та взаємодії з іншими членами суспільства для забезпечення спільної безпеки. У контексті війни відбувається нормалізація насильства, коли певні форми агресії стають прийнятними чи навіть очікуваними у певних ситуаціях.

Соціальні мережі слугують платформою для поширення мови ненависті, дискримінації та стигматизації під час війни. Групи або окремі особи, задіяні у конфлікті, можуть використовувати соціальні мережі для розповсюдження принижувальних повідомлень, дегуманізації опонентів або поширення

дискримінаційних наративів щодо певних груп. Це може сприяти ескалації напруженостей, загостренню існуючих упереджень та утриманню стереотипів і упереджень, що призводить до збільшення соціальної та психологічної напруги в суспільстві.

Лаяння, груба поведінка, образливі висловлювання та вербальний тиск часто можуть викликати ще більше болю, ніж фізичний вплив. Вербальна агресія створює негативний шаблон поведінки. Вербальна агресія проявляється, коли відбувається зміна початкового комунікативного наміру учасників розмови. Наприклад, дискусія спочатку має позитивну комунікативну спрямованість – вираження власної точки зору або спільний пошук істини, а потім легко перетворюється на сварку, словесне протистояння, метою якого стає приниження опонента. Це трапляється, коли принаймні один із учасників виявляє ознаки вербальної агресії: підняття тону, категоричні судження, «перехід на особистості». Використання нецензурної лексики стало нормою з 24 лютого 2022 року. З одного боку, вживання непристойної лексики, особливо в публіці, залишається темою табу, але з іншого боку, образи займають певне місце в громадському просторі не лише у медіа, але й в українській культурі (Вусик, 2022, с. 25).

Війна сприяє змінам у формуванні національної ідентичності та свідомості. Основою соціальних норм є сформована система цінностей особистості. У сучасній аксіологічній науці існує безліч класифікацій цінностей, які віддзеркалюють сукупність переконань, формуючих уявлення особи про значення речей і явищ у її житті, що відбуваються в природі та суспільстві. Важливо відзначити, що система цінностей не є статичною; вона може зазнавати змін протягом усього життя особи під впливом соціоісторичних ситуацій та індивідуального особистісного розвитку.

Зростаюча кількість молодих людей, головним чином російськомовних, вибирають використання української мови не лише на роботі чи під час навчання, але й у повсякденному спілкуванні з друзями та родиною. Повага до національних символів проявляється у тому, що молодь створює свої профілі в

соціальних мережах в жовто-блакитних кольорах, часто використовуючи інші національні символи України. Спостерігаємо, що учнівська та студентська молодь виявляє щире зацікавлення національними святами, традиціями та звичаями українського народу, охоче святкуючи День Незалежності рідної країни, День Збройних Сил України, День козацтва, День вишиванки і т.д.

Важливо відзначити, що любов до України та усього українського в молоді виявляється не через одночасне ненависть до всього, що неукраїнське, а в контексті поваги до цінностей інших націй світу. Українська молодь активно бере участь як волонтери в різноманітних міжнародних спортивних змаганнях і культурно-масових заходах, які відбуваються в різних частинах України. В умовах війни відбувається позитивна реформація системи цінностей та соціальних норм серед деякої молоді під час її соціалізації (Савченко, 2018, с. 7).

Дослідження цих аспектів сприяє розумінню впливу війни на соціальні структури та норми поведінки, що важливо для подальшого формування політичних аспектів, спрямованих на підтримку громадського благополуччя та соціальної стабільності.

1.4 Вплив стихійних місць пам'яті на формування норм поведінки

Вплив стихійних місць пам'яті на формування норм поведінки є важливою темою в соціології, оскільки ці місця можуть визначати колективну пам'ять, формувати ідентичність та впливати на соціальну динаміку.

Стихійні місця пам'яті часто пов'язані з культурними ідентичностями та традиціями. Вони можуть стати символами важливих історичних подій або культурних цінностей, що впливає на формування норм поведінки у спільноті (Забратанська, 2013, с. 92).

Стихійні місця пам'яті створюють емоційний зв'язок між громадянами та історичними подіями. Це заангажує громадян у активне співпереживання страждань чи подвигів минулого, сприяючи формуванню глибоких особистих зв'язків з історією.

Створення пам'ятних об'єктів викликає збагачення індивідуальних наративів через власний особистий досвід і, можливо, родинні свідчення. Це підсилює інтерес та увагу до історії кожної окремої особи. Вони сприяють формуванню общинних переказів, оскільки люди діляться своїми власними історіями та спогадами, що утворює спільну історію знизу.

Спільна пам'ять сприяє визначенню соціальних цінностей і етичних стандартів суспільства. Зміцнюються ідеали справедливості, гідності та гуманізму. Відбувається формування громадянської ідентичності та патріотизму, нагадуючи про героїчні подвиги або страждання попередніх поколінь. Створені об'єкти стають місцями для діалогу та обговорень. Вони привертають увагу громадян до активного висловлення власних думок і поглядів щодо історії, викликати переосмислення подій минулого, вносячи корективи в історичні непорозуміння та сприяючи відновленню історичної справедливості.

Стихійні місця пам'яті слугують засобом соціальної інтеграції та утвердження спільної ідентичності. Вони створюють можливість для спільної діяльності, за якою може слідувати формування та утримання спільних норм поведінки. Впливають на формування соціальних норм та цінностей в спільноті. Їхнє символічне значення визначає, які типи поведінки вважаються прийнятними чи неприйнятними у даному соціокультурному контексті.

З початку війни в Україну прибули тисячі іноземних волонтерів, журналістів, блогерів та гуманітарних працівників. Перш за все, вони хочуть допомогти українцям. Але їм також важливо побачити на власні очі наслідки російської агресії, відчувати, як живе країна в умовах найбільшої війни в Європі з часів Другої світової. Водночас, відвідування таких місць піднімає багато складних питань. Як не нашкодити мешканцям, для яких ці місця пов'язані з особистим горем? Як тактовно розповісти ці історії, не перетворюючи їх на інформаційний шум? Як зберегти пам'ять про війну, не перетворюючи Україну на чорну туристичну дестинацію? І чи доречно взагалі розвивати туризм у місцях кривавих ран, які ще не загоїлися? Також обурює термін «чорний туризм». Адже

цим словом часто називають поїздки до місць людського горя заради гострих відчуттів (Приседська).

Стихийні місця пам'яті впливають на соціальну динаміку, сприяючи об'єднанню або, навпаки, створюючи конфлікти в спільності. Вони визначають, які групи чи індивіди отримують визнання та яка поведінка є важливою для спільності. Такі місця вимагають від людей адаптації свого поведінкового шаблону в залежності від їхньої ролі в спільності та зв'язку з місцем пам'яті. Вони слугують прикладом для лідерства та спрямовують соціальні норми.

Місця пам'яті допомагають сформувати культуру пам'яті у суспільстві, визначаючи та висвітлюючи ключові історичні моменти, які варто зберегти у колективній свідомості. Окрім колективної пам'яті, місця пам'яті дозволяють відтворити особисті наративи громадян, надаючи їм можливість розповісти власну історію та зв'язок із спільним минулим.

Місця пам'яті виступають як платформа для представлення різноманітних поглядів та інтерпретацій історичних подій. Вони відкривають можливість для вираження різних перспектив і допомагають уникнути одностороннього вигляду на минуле. Вони викликають емоційне враження і взаємопереживання, роблячи історію більш доступною та особистою. Це сприяє поглибленню зв'язку громадян із минулим.

Місця пам'яті є своєрідним містком, об'єднуючи різні покоління у спільному розумінні історії. Вони дозволяють молодому поколінню здобувати знання від своїх старшого покоління. Місця пам'яті несуть в собі потенціал для постійного діалогу та рефлексії, оскільки історія постійно розкриває нові аспекти, викликаючи обговорення та переосмислення.

Створені місця пам'яті важливі для спільного вивчення, розуміння та підтримання спільної пам'яті, що впливає на формування ідентичності та цінностей суспільства в цілому.

Щодня гинуть військові та цивільні, Росія знищує українські міста та культурну спадщину. Зараз дуже важливо вшановувати та зберігати пам'ять про ці події. У громадах з'являються імпровізовані місця пам'яті, вносяться

пропозиції щодо зміни назв, також триває робота зі збереження історичних артефактів. Водночас люди потребують часу для трауру та оплакування, а також місць для утішення, просторів для вшанування та пам'яті.

На обговоренні у суспільстві актуальними є питання: як знайти баланс між необхідністю часу для переживання травми та бажанням якнайшвидше вшанувати, які кроки необхідні для вшанування, як уникнути конфліктів та як інтегрувати місця пам'яті у міські простори та громади.

Культура пам'яті та колективна пам'ять – це колективне віддзеркалення системи цінностей, у якій живе пересічний представник українського народу, і яка визначає уявлення про майбутнє, яке хочуть бачити. Коли говоримо про пам'ять, у першу чергу говоримо про майбутнє. Створення пам'ятника під час війни також є формою терапії, оскільки складається враження, що ніби українці з майбутнього, коли війна закінчилася перемогою, дивляться, як і що вони будуть пам'ятати.

Першим, на що слід звернути увагу, розглядаючи створення місця пам'яті, є те, що, коли йдеться про створення матеріального об'єкта, це не про пам'ять, не про культуру пам'яті. Матеріальний об'єкт – це останнє, що повинно з'явитися, і початкова робота з пам'яттю може бути дуже довгою.

Створення меморіальних об'єктів має глибокий вплив на сприйняття певних подій та постатей, приводячи до значних змін у формуванні нових норм поведінки та перегляді існуючих. Такі об'єкти підкреслюють значущість певних подій та особистостей, допомагаючи зберегти їх в колективній пам'яті. Це може призвести до виникнення нових норм поведінки, які враховують вагомість цих подій. Меморіальні об'єкти сприймаються глибоко особистими та емоційно значущими для громадян. Це зачіпляє їхні почуття та емоції, що може впливати на формування нових норм та цінностей.

Створення меморіальних об'єктів виступає як важливий фактор у визначенні та встановленні зразків прийнятної поведінки у відношенні до історичних подій. Громадяни, спостерігаючи за об'єктами пам'яті, можуть приймати нові стандарти та цінності.

Меморіальні об'єкти є засобом забезпечення більш збалансованого підходу до історії, враховуючи різні перспективи. Це може призвести до формування нових норм, що ґрунтуються на об'єктивному та комплексному розгляді минулого. Вони стимулюють освітні ініціативи та сприяють навчанню громадян. Це важливо для формування нових норм, оскільки освічена громадськість здатна більш об'єктивно розуміти та оцінювати історичні події.

Зараз ці процеси в Україні досить спонтанні, і люди розповідають цю історію різними шляхами в різних місцях. Справа не в розмаїтті точок зору. Справа в тому, що одна особа, відвідуючи різні місця і чуючи різні історії, може не мати можливості створити повноцінну картину. Так що важливою є розробка спільного наративу. В таких випадках потрібно об'єднати зусилля для створення спільної картини у її різних барвистих виявах (Пам'ять і меморіалізація у громадах).

У процесі меморіалізації ключовими факторами є залучення та взаємодія спільноти, а не лише фінальний продукт. У цьому контексті особливо важливими є питання військових меморіалів. Існує думка, що вони передусім потрібно живим, оскільки вони служать місцями для терапевтичної роботи та будівництва спільноти. Родичі загиблих можуть відчувати певний рівень ізоляції, переживаючи сильний біль і страждання, тому відвідуючи такі місця, вони можуть зустрічати інших членів сім'ї. Також вони мають можливість, через ритуал і культурну обробку, поглянути в майбутнє, усвідомлюючи, що життя триває. Основне завдання меморіального кладовища – не лише зберігання спогадів про минуле, але й створення можливостей для руху вперед та подальшого життя.

Місця пам'яті, створені на основі трагічних подій, не лише виступають як зворотний зв'язок з минулим, але і відіграють ключову роль у формуванні соціального та культурного ландшафту суспільства.

Місця пам'яті допомагають об'єднувати громаду, надаючи їй спільну точку відліку в історії. Трагічні події, вшановані на цих місцях, можуть зміцнювати почуття єдності та солідарності, вказуючи на важливість підтримки

та спільного переживання. Місця пам'яті виступають як фізичні свідки минулих подій, зберігаючи колективну пам'ять. Це надає можливість новим поколінням вивчати та розуміти історію своєї країни або спільноти, враховуючи пам'ятні здобутки та трагічні моменти.

Місця пам'яті активно впливають на формування патріотичних почуттів серед громадян. Вони стають символами, які підтримують національну самосвідомість та гордість за свою історію, а також стимулюють бажання берегти та розвивати свою спільноту; надають простір для проведення релігійних та символічних ритуалів, що важливо для висловлення поваги та вшанування пам'яті тих, хто втратив життя. Ці ритуали є частиною обрядовості та допомагають суспільству виражати свої колективні емоції.

Місця пам'яті розкривають важливість збереження традицій та цінностей, які формують колективну ідентичність. Вони стають символами продовження спадщини та настановою для майбутніх поколінь.

Меморіальні об'єкти вказують на важливість людської життєдіяльності та дотримання гуманітарних цінностей. Це може включати в себе повагу до прав людини, ідеї миру та співчуття до тих, хто став жертвою військових конфліктів.

Меморіальні об'єкти є символами засудження воєнної агресії та покликані надихнути на зусилля з уникнення конфліктів. Вони демонструють, як життя та благополуччя переважають над насильством та руйнуванням.

Створення меморіальних об'єктів може підсилити громадянський активізм. Люди, відзначаючи, як вони впливають на суспільство, можуть стати більш обізнаними та активно залучатися до соціальних і політичних процесів.

Розглянемо різні аспекти церемоній вшанування пам'яті, які пов'язані з місцями пам'яті, з фізичними об'єктами. Церемонії вшанування пам'яті можуть проводитися навіть до реалізації проєкту; і тут також потрібні обговорення того, як це буде відбуватися, щоб уникнути непорозумінь. Тимчасові меморіали з'являються, оскільки людям потрібне фізичне місце, де вони можуть згадати загиблих. Окрім досягнення терапевтичного ефекту під час обговорення

меморіалу, виникає багато практичних питань: визначення місця, підготовка матеріалів для проведення конкурсу.

Дослідження впливу стихійних місць пам'яті на формування норм поведінки сприяє розумінню того, як символічні елементи суспільства можуть взаємодіяти з індивідами та групами, формуючи соціокультурну реальність.

1.5 Міжнародний досвід виникнення стихійних місць пам'яті про війну

Виникнення стихійних місць пам'яті про війну є феноменом, який можна спостерігати у різних країнах та культурах. Міжнародний досвід виникнення таких місць пам'яті відзначається різноманітністю і спільністю, враховуючи історичні обставини, соціокультурний контекст та спосіб, яким суспільство взаємодіє з минулим.

У багатьох країнах існують пам'ятники та меморіали, які виникли внаслідок важливих військових подій. Ці структури можуть служити як стихійні місця пам'яті, з'єднуючи людей у спільному вшануванні та пам'яті.

Національний музей і меморіал 11 вересня (англ. National September 11 Memorial & Museum) – меморіальний комплекс розташований на місці зруйнованих під час теракту 11 вересня 2001 року веж-близнюків Всесвітнього торгового центру. Імена 2983 людей, які загинули під час терористичних нападів 2001 і 1993 років, викарбувані на бронзових парапетах, що обрамляють меморіальні басейни. Імена згруповані за місцями та обставинами, в яких опинилися жертви під час атак.

У цих групах імена розташовані в системі «значущих суміжностей». Друзі та колеги з'являються разом, а також екіпажі кожного з чотирьох рейсів та служби та підрозділи швидкого реагування. Крім того, під час розробки Меморіалу найближчим родичам жертв було запропоновано вимагати, щоб імена їхніх близьких були вписані поруч із конкретними іншими. Таким чином, на Меморіалі проживають разом ті, хто був пов'язаний життям (9 / 11 MEMORIAL & MUSEUM).

На Меморіальній площі також є одна груша Каллері. У жовтні 2001 року працівники з відновлення виявили сильно пошкоджене дерево на Ground Zero. Співробітники Департаменту парків і відпочинку Нью-Йорка вилучили його з місця та доглядали за ним. Переживши події 11 вересня, дерево стало відоме як «Дерево тих, хто вижив». Його повернули на місце Всесвітнього торгового центру в 2010 році і тепер він стоїть на площі як символ стійкості та наполегливості.

Подібні пам'ятники і меморіали можуть досліджуватися з точки зору їхнього впливу на спільність, способи формування ідентичності, та ролі у соціальному взаємодії.

Меморіал в Нанкіні вшановує жертви Японського масового вбивства в 1937 році. Цей меморіал став соціальним місцем згуртування та вираження колективної пам'яті. 13 грудня 1937 року, після японської окупації Нанкіна, в порушення міжнародних конвенцій японські військові жорстоко розправилися з беззбройними цивільними особами та роззброїли китайських солдатів. Одна третина будівель Нанкіна була зруйнована, і місто стало свідком майже 20 000 випадків згвалтувань і сексуальних насильств. Було пограбовано значну державну та приватну власність, а загальна кількість жертв, згідно з післявоєнними рішеннями Нанкінського трибуналу з військових злочинів, перевищила 300 000 осіб. Стародавнє місто Нанкін пережило нечувану катастрофу.

Коли в 1995 році була встановлена «Стіна плачу», вона мала 43 метри в довжину і 3,5 метри у висоту, на ній були вигравірувані імена 3000 жертв Нанкінської різанини. За 28 років, що минули з моменту її створення, стіна кілька разів розширювалася, і тепер її загальна кількість налічує 10 665 імен, а її довжина збільшилася майже вдвічі (MEMORIAL HALL OF THE VICTIMS IN NANJING MASSACRE).

Одним з найвідоміших місць, так званим травматичним місцям – місцям масових вбивств і катувань, є нацистський табір Аушвіц. Перетворюючи такі місця в місця пам'яті, люди сподіваються запобігти повторенню подібних

злочинів. Для різних соціальних груп травматичне місце має різне символічне та емоційне навантаження: «Для тих, хто вижив і їхніх дітей, які тут оплакують своїх померлих родичів, це передусім кладовище. Для тих, хто особисто не пов'язаний з мільйонами жертв, це музей, який представляє собою місце злочину, збережене за допомогою експозицій та екскурсій. Для релігійних чи політичних груп це передусім місце паломництва як місце страждань видатних мучеників (Любовець, 2014, с. 99).

Деякі країни організовують масові заходи та фестивалі, присвячені військовим подіям. Ці заходи можуть створювати стихійні місця пам'яті, де спільнота об'єднується навколо спільних цінностей та вражень. Наприклад, Анзак-День вшановує ветеранів та військових Нової Зеландії та Австралії. В цей день проводяться урочистості, паради та інші події, які стають стихійними місцями пам'яті, де спільнота об'єднується в поклонінні загиблим. Пам'ятні служби проводяться біля військових меморіалів на світанку – під час початкової висадки в Галліполі. Пізніше цього дня нинішні та колишні військовослужбовці зустрічаються, щоб взяти участь у марші (Anzac Day).

У деяких випадках стихійні місця пам'яті можуть виникати як ініціатива громадськості, де активні групи чи індивіди висловлюють свою власну пам'ять та реакцію на військові події.

Сад пам'яті (ірл. An Gairdín Cuimhneacháin) – меморіальний сад у Белфасті, Північна Ірландія, присвячений членам Ірландської республіканської армії, загиблим під час Смути, а також цивільним особам і померлим колишнім в'язням. Він розташований на Фоллз-роуд, яка історично була районом переважно ірландських республіканців під час конфлікту (Garden of Remembrance – Falls Road).

Після падіння Берлінського муру у 1989 році, залишки муру стали стихійним місцем пам'яті. Люди самовільно прикрашають його фресками та служать цим місцем для вираження своїх вражень і пам'яті про події.

27 липня 2022 року для відвідувачів було відкрито нову центральну точку Меморіалу ветеранів Корейської війни на Національному торговому центрі –

стіну пам'яті з іменами понад 36 000 американців, які загинули підтримуючи війну, і понад 7100 корейців. Стіна складається з 100 панелей. Імена впорядковано за званнями та відповідними родами служби, демонструючи, як тягар війни нерівномірно ліг на військових – рядові та рядові першого класу зайняли перші 44 з 84 панелей армії (The Korean War Veterans Memorial Wall of Remembrance).

Символічні об'єкти, такі як прапори, символічні пам'яті або витвори мистецтва, можуть стати стихійними місцями пам'яті, представляючи специфічні аспекти військових дій.

Місця, пов'язані із страшними або пам'ятними історичними подіями, можуть перетворюватися в стихійні місця пам'яті, де люди виявляють власну реакцію на минуле.

Пам'ятник героям гетто (пол. Pomnik Bohaterów Getta) – пам'ятник у Варшаві, Польща, присвячений повстанню у Варшавському гетто 1943 року під час Другої світової війни. Він розташований на території, яка раніше була частиною Варшавського гетто, на місці, де відбулося перше збройне зіткнення повстання (Пам'ятник героям гетто у Варшаві).

Пам'ятник був побудований частково з матеріалів нацистської Німеччини, спочатку привезених до Варшави в 1942 році Альбертом Шпеєром для його запланованих робіт. Завершений пам'ятник був офіційно відкритий у квітні 1948 року.

Меморіал Туол Сленг в Камбоджі є стихійним місцем пам'яті, яке відзначає страшні події Красного Кхмерського режиму. Люди виявляють свою реакцію, навідавшись на це місце, щоб вивчити історію та вшанувати пам'ять жертв.

Туол Сленг – була головною політичною в'язницею, куди відправляли підозрюваних ворогів Ангкара. У міру того, як параноя Пол Пота та вищого командування зростала, кількість утримуваних тут камбоджійців також зростала. Опинившись усередині, ув'язнених або катували до смерті, або відправляли в сусідній Чоунг Ек для перевиховання – тобто стратили.

Чоунг Ек перетворили на меморіал і туристичну визначну пам'ятку, щоб поінформувати камбоджійців і весь світ про те, що сталося, а також вшанувати пам'ять загиблих. Щороку 9 травня відбувається меморіальна церемонія, на якій вцілілі червоні кхмери та їхні родичі, офіційні особи, студенти з Пномпеня та інші камбоджійці збираються біля ступи, щоб згадати загиблих (The History of Cambodia's Killing Fields).

У деяких випадках міжнародна співпраця може впливати на створення стихійних місць пам'яті. Проекти, спільно реалізовані кількома країнами або міжнародними організаціями, можуть зводити статус стихійного місця пам'яті.

Музей миру у Гданську є прикладом стихійного місця пам'яті, створеного завдяки міжнародній співпраці. Тут вивчається історія Другої світової війни, а спільна ініціатива декількох країн підкреслює міжнародний вимір подій. Створення парку миру на Корейському півострові висвітлює роль різних країн у збереженні миру та згуртовувати суспільства. Меморіал Голокосту у Вашингтоні втілює колективний підхід до вшанування пам'яті. Музей мирного процесу в Люксембурзі висвітлює роль країн у збереженні та сприянні миру.

У сучасному світі Інтернет та соціальні мережі можуть служити платформами для створення стихійних місць пам'яті, де люди можуть виражати свої думки, емоції та враження від військових подій. Люди можуть використовувати соціальні мережі, такі як Facebook або Instagram, для створення меморіальних сторінок чи спільнот, призначених для вшанування пам'яті жертв військових конфліктів. Такі платформи дозволяють спільноті виражати свої емоції та об'єднуватися навколо спільної пам'яті. Спеціальні хештеги у соціальних мережах використовуються для обговорення військових подій та висловлення думок щодо них. Наприклад, активісти створюють хештеги для вшанування пам'яті та обговорення наслідків війни.

Створення віртуальних меморіалів та пам'ятників через онлайн-платформи або спеціальні додатки може також є способом виявлення пам'яті про військові події. Це включає електронні «стіни пам'яті» або інтерактивні платформи для вираження вражень та спільного вшанування. Використання

відеоматеріалів для створення пам'ятних відеороликів та їх публікація в соціальних мережах є засобом вираження почуттів та рефлексії щодо військових подій.

Розуміння міжнародного досвіду виникнення стихійних місць пам'яті надає можливість порівнювати різні підходи, культурні особливості та соціальні контексти, що важливо для багатокультурного та міжнародного дискурсу в галузі соціології.

1.6 Досвід виникнення стихійних місць пам'яті про війну в Україні

Досвід виникнення стихійних місць пам'яті про війну в Україні є складним та багатограним явищем, яке органічно вплетене в історію та сучасність країни. Важливо враховувати, що цей досвід не є єдиним і однаковим для всіх регіонів України через її різноманітні соціокультурні та історичні контексти.

Найбільш масова поява нових меморіалів і топонімів відбувалася під час реалізації комеморативного акту з виділенням відповідних ресурсів «до ювілею». Водночас ступінь матеріального, функціонального та символічного вшанування події чи постаті залежав від їхньої значущості загалом і для конкретної влади в конкретний час.

Найважливішими факторами, які впливали на маркування символічного простору, були фінансові питання, (відсутність) політичної волі з боку влади та бюрократія. Навіть чітке положення в положенні про меморіали не гарантувало створення нового меморіалу (Власюк, 2020).

Багато стихійних місць пам'яті в Україні виникають завдяки ініціативі місцевих громад. Це саморобні пам'ятники, меморіальні дошки чи інші символічні об'єкти, які відображають власність громади до військових подій.

Різнноманітні заходи приводяться до виникнення стихійних місць пам'яті. Вони стають місцем, де громада може виражати свої почуття та спільні цінності.

Однією з найбільш показових історій була ситуація з вшануванням жертв Голокосту. Ситуація щодо ставлення до Голокосту почала змінюватися лише в першій половині 1960-х років. У 1965 році, з нагоди святкування 20-ї річниці

перемоги у Другій Світовій війні, почалося збирання інформації про жертв війни. У 1966 та 1967 роках відбулися перші вшанування жертв у Бабиному Яру, пов'язані з 25-ю річницею початку розстрілів у 1941 році. 19 жовтня 1966 року було прийнято спільне рішення Комуністичної партії України та міського виконкому в Києві «Про встановлення пам'ятних каменів на території Бабиного Яру та на сквері на Привокзальній площі в Дарниці».

Ідею майбутнього пам'ятника підтримували Василь Стус, Сергій Параджанов та письменник Віктор Некрасов. Вони настоювали на тому, щоб зберегти Бабин Яр таким, яким він є – місцем трагедії. Невдовзі між вулицями Дорогожицькою та Мельникова з'явився камінь із написом: «Тут буде встановлено пам'ятник радянським людям – жертвам фашистських злочинів під час тимчасової окупації Києва в 1941–1943 рр.». Пізніше з'явився ще один напис: «У Шевченківському районі Києва буде встановлено монумент радянським громадянам і військовослужбовцям, солдатам і офіцерам Радянської Армії, які загинули від рук фашистських загарбників під час окупації Києва» (Глазунов, 2018, с. 170).

Виникнення стихійних місць пам'яті сприяє формуванню спільної пам'яті та утвердженню національної ідентичності. Вони слугують місцем для збереження історії та спільної пам'яті поколінь. Стихійні місця пам'яті в Україні впливають на громадську свідомість та формують громадський дискурс щодо військових подій. Вони можуть викликати обговорення та рефлексії щодо минулого та майбутнього.

У Дарницькому районі Києва закладена Алея пам'яті киян – військовослужбовців та поліцейських, які загинули, захищаючи суверенітет України. Про це сповіщає спеціально встановлена інформаційна табличка. Цифра кількості дубів обрана не випадково, адже з початку російської агресії на сході України загинуло 385 киян. Родичі та друзі полеглих героїв, небайдужі дарничани прийшли і віддали шану полеглим (Топ військово-історичних пам'яток сучасного Києва).

Місцями травматичної пам'яті в місті є пам'ятні знаки, встановлені на території масових розстрілів євреїв. Їх здійснювали у передмісті, в Богунському лісі Житомира. Прохід до пам'ятних знаків, встановлених в пам'ять загиблих євреїв, ускладнюється тим, що частину шляху треба долати територією військового училища та лісу. Жодних вказівників, які б спрямовували до знаків, не встановлено (Венгерська).

Деякі стихійні місця пам'яті можуть взаємодіяти з офіційними державними меморіалами. Це може призводити до ускладнень у сприйнятті та інтерпретації історії.

Алея пам'яті Героїв Небесної Сотні та загиблих воїнів АТО – найбільший в Україні меморіальний комплекс на честь Героїв АТО та Революції Гідності. Він складається зі скляних стел з фотографіями понад п'ятисот воїнів з Дніпропетровщини, які загинули під час бойових дій на Донбасі та Майдані. Скло виготовлене з використанням подвійного фотодруку на склі та зонального освітлення. На Алеї полеглих героїв представлені фотографії, зроблені військовими кореспондентами в зоні бойових дій. Але перша імпровізована Алея Небесної Сотні з'явилася ще у 2014 році. Місцеві жителі приносили фотографії загиблих героїв, запалювали свічки пам'яті та приносили квіти. Ця перша виставка є частиною Меморіалу Небесної Сотні (Алея пам'яті Героїв Небесної).

Навесні 2022 року почав своє функціонування унікальний проєкт – Віртуальний музей пам'яті війни. У співпраці з проєктом «Війна впритул» відбувається фіксація руйнацій, щоб запам'ятати та показати нащадкам, якою ціною виборюємо свободу та незалежність. За допомогою 3D-турів відвідувачі зможуть потрапити в жахливу реальність, яку принесла із собою війна в Ірпінь, Бучу, Гостомель, Горенку та інші містечка й села (Віртуальний музей пам'яті війни).

Існує чимало меморіалів російсько-української війни, які стали регуляторами суспільної поведінки, символічним капіталом та ефективним засобом ідентифікації в координатах «свій-чужий». У майбутньому вони стануть

джерелом наукового, художнього та естетичного осмислення, міфотворчості та реінтерпретації.

Розглянемо приклад того, як різні події, що тривають протягом певного часу і мають багато протагоністів, стають єдиним символом колективності, трагічного і героїчного, які вже увійшли в суспільну пам'ять під час потрясінь. «Соняшники Іловайська» – це історія однієї з найтрагічніших сторінок російсько-української війни, Іловайського котла. Зів'ялі соняшники стали метафорою всенародного болю за загиблими захисникам, пам'ять яких Україна вшановує щороку 29 серпня. Медіа відображають спільний досвід жалоби, що ґрунтується на живій пам'яті про катастрофу тих, кому пощастило вижити в Іловайському котлі. З кожним роком жива пам'ять поступово стає офіційною, так формується певний ритуал вшанування загиблих, якого дотримуються під час пам'ятних заходів у різних містах України (Коник, 2019, с. 47).

Дослідження виникнення стихійних місць пам'яті в Україні важливе для розуміння, як громада впроваджує свою індивідуальну та колективну пам'ять у сучасному соціокультурному контексті, а також як це впливає на соціальну та політичну динаміку країни.

РОЗДІЛ 2

СТИХІЙНІ МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВІЙНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОВСЯКДЕННОЇ РЕАЛЬНОСТІ КИЯН

2.1 Методологія та дизайн дослідження

Дослідження проводилось за допомогою якісних методів, спрямованих на виявлення мотивації відвідування стихійних місць пам'яті киянами, визначення їхнього ставлення до норм поведінки у таких місцях та до можливого їх збереження в майбутньому. Для цього був обраний метод напівструктурованого глибинного інтерв'ю – це дозволяє у неформальній бесіді вивчити минулий досвід респондента, зрозуміти його глибинні переконання та дізнатись його особисте сприйняття ситуації, що обговорюється.

Вибірка формувалася з чоловіків та жінок віком від 18 до 50 років, що проживають у Києві мінімум два роки та відвідували стихійні місця пам'яті у м. Київ хоча б один раз із початку повномасштабного вторгнення. Пошук респондентів здійснювався методами доступних випадків та снігової кулі – такий спосіб є найбільш вдалим для даного дослідження, зважаючи на специфіку цільової аудиторії. Тема дослідження є чутливою для багатьох респондентів, тому метод снігової кулі може сприяти кращому формуванню довіри до інтерв'юера через рекомендацію від близького кола. Окрім цього, респонденти, відібрані методом доступних випадків, самостійно висловлюють бажання взяти участь у дослідженні та є відкритими до спілкування. Такі методи мають і певні недоліки: по-перше, метод снігової кулі може обмежувати різноманітність вибірки, оскільки респонденти зазвичай пропонують учасників з близького оточення, зі схожими соціальними та демографічними характеристиками. По-друге, метод доступних випадків формує вибірку за фактором доступності, а не випадковості, що також може негативно впливати на неупередженість відповідей та на репрезентативність кінцевих результатів.

Було проведено 12 глибинних інтерв'ю тривалістю від 20 до 45 хвилин. У дослідженні взяли участь 8 жінок та 4 чоловіки. Інтерв'ю були проведені

онлайн, а саме на платформі ZOOM – такий формат забезпечує зручність, економію часу та ресурсів для респондента, а також дозволяє бути більш гнучкими, зважаючи на безпекову ситуацію. Для забезпечення анонімності та за попередньою домовленістю з респондентами, імена учасників у роботі замінені на “Респондент 1”, “Респондентка 2” тощо.

Гайд інтерв'ю складається з запитань, умовно поділених на чотири основні блоки: знайомство з респондентом, мотивація відвідування стихійних місць пам'яті, особисті враження від відвідування, очікування на майбутнє. Аналіз зібраної інформації було проведено шляхом виокремлення спільних та відмінних думок респондентів та пошуку закономірностей у їхніх відповідях. Результати не є репрезентативними та потребують додаткових подальших досліджень для більш чіткого розуміння сприйняття цієї теми киянами.

2.2 Досвід та мотивація киян у відвідуванні стихійних місць пам'яті

Стихійні місця пам'яті, що стосуються російсько-української війни, є чутливою темою та важкою частиною сучасної реальності для громадян України. У результаті проведення глибинних інтерв'ю нам вдалось краще зрозуміти особливості сприйняття киянами таких місць та внутрішню мотивацію їх відвідування.

Серед найчастіше названих стихійних місць пам'яті, які відвідували респонденти з моменту повномасштабного вторгнення, є: виставка знищеної російської військової техніки на Михайлівській площі; прапорці на Майдані Незалежності; Стіна пам'яті полеглих захисників на стінах Михайлівського Собору; Алея героїв на Севастопольській площі. Окрім цього, звучали поодинокі згадки таких локацій, як стенди з фотографіями загиблих військових на Поштовій площі, портрети загиблих героїв по вулиці Інститутській та деякі інші.

Частина респондентів цілеспрямовано відвідували стихійні місця пам'яті, тоді як решта опинялись у цих місцях за збігом обставин, однак свідомо зупинялись та вшановували пам'ять біля цих місць. Лише декілька учасників

приходять до неофіційних меморіалів з регулярною частотою (щомісяця, раз на півроку тощо) – більшість робить це спонтанно чи ситуативно.

«Ой, ну, разів п'ять точно була у таких місцях. Цілеспрямовано, напевно, рази три відвідувала. Інші рази це було не цілеспрямовано, це була просто прогулянка, але коли проходиш повз таких місць, то зупинитися, ну, просто, я вважаю, що треба. Це обов'язок наш» (Респондентка 2)

Дві учасниці звернули увагу на те, що не готові регулярно та цілеспрямовано відвідувати місця пам'яті про війну. Однією з причин є, в першу чергу, емоційна втома від війни в Україні, що супроводжується бажанням відсторонитись від горювання та підтримувати безпосередньо живих військових та їхні сім'ї, щоб прискорити перемогу. Інша причина полягає в тому, що такі осередки пам'яті про загиблих героїв викликають яскраву емоційну реакцію, і респондентка не готова проявляти ці емоції в натовпі.

«Я не можу сказати, що часто. Точно можу сказати, що я не ходила туди спеціально, тобто це більше, скоріш за все, було в контексті якоїсь прогулянки. Але чому не спеціально? Бо я дуже не люблю, коли в таких місцях, як правило, дуже багато людей, і мені в них доволі важко перебувати, коли там багато людей. Бо, типу, в таких місцях, ну як це сказати, не знаю, проявляються якісь твої емоції, твої почуття, і мені їх дуже не хочеться ділити з натовпом» (Респондентка 6)

До таких місць приходять переважно у супроводі близьких/друзів, однак саме рішення відвідати стихійне місце пам'яті (або не пройти повз нього) у будь-якому випадку є власним, самотійним, без необхідності його додатково аргументувати.

«Та-та, безперечно, з друзями в переважній більшості це відбувається. Ну, або просто під час якогось спонтанного, знаєш, прогулянок, от, і, власне, так доводиться іноді спостерігати» (Респондент 8)

«Це самотійні рішення. І вони зазвичай стають рішеннями, які навіть вголос не промовляються. Тобто, у нас, якщо ми йдемо з кимось, просто вдвох сповільнюємося і зупиняємося, без якихось там слів. Іноді починаємо навіть

розмову на цю тему, іноді ми взагалі стоїмо там хвилинку-дві і продовжуємо путь» (Респондент 1)

Мотивація прийти до місць пам'яті або хоча б звернути на них увагу, опинившись поруч, відрізняється поміж респондентів. Для більшості це супроводжується відчуттям вдячності та поваги до героїв, які віддали життя за захист України, та бажанням віддати їм шану.

«Я відчуваю ще відчуття реально вдячності за факт захисту. Тому що я туди прихожу, бачу прапорці. І одразу ж намагаюся візуалізувати, що це все люди. І намагаюся їх всіх розставити на Майдані, і виходить така неймовірна кількість... І мене така вдячність бере, що стільки людей...» (Респондент 1)

Дехто у такий спосіб долучається до єднання з іншими українцями – для них це сприяє відчуттю колективної підтримки та патріотичному емоційному підйому. Також деякі учасники дослідження вказували на те, що це допомагає їм «відпочити та заспокоїтись», маючи на увазі впевненість у тому, що вони зробили для підтримки військових усе, на що були спроможні.

«Ну, це і загальне відчуття обов'язку, і також в моїй родині всі чоловіки зараз воюють. Тому просто, знаєте, от для мене це як душевне трошки заспокоєння, як факт того, що от я зробила все, що могла зробити, щоб їх підтримати, щоб якось віддати їм дань за те, що вони рятують мене» (Респондентка 3)

Іноді бажання долучитись до вшанування пам'яті біля неофіційних меморіалів пов'язане з особистою історією – втратою близької людини під час бою, зниклим безвісти родичем тощо. В останньому випадку один із респондентів зазначив, що не ризикує ставити прапорець на Майдані Незалежності, щоб не «хоронити» людину, однак вважає за потрібне приділити час пам'яті про неї та спрямувати свої думки на віру в краще.

«Частина моїх знайомих, на жаль, також загинули під час війни. Один друг був близьким в якийсь момент мого життя, він мобілізувався, і, на жаль, він загинув у Маріуполі. І кожен раз, коли от бачу якісь такі стихійні, місця, ну, кажемо у цьому випадку саме про Хрещатик, про Майдан, то воно само от

в голові, ти згадуєш цю людину, ти думаєш про неї, ти шановуєш пам'ять, ти дякуєш цій людині» (Респондентка 2)

«Справа в тому, що у мене є племінниця, і на момент, як почалася повномасштабна, вона перебувала в дитячому будинку в Маріуполі. І зараз ми з цією родиною не знаємо, чи вона вижила, чи вона не вижила...Але оскільки ця невпевненість іде, що я не знаю точно, чи вона жива, чи вона загинула, то я не знаю, чи я маю право встромлювати прапорець» (Респондент 1)

Отже, мотивація відвідування стихійних місць пам'яті у кожного різні, однак найчастіше керуються відчуттям обов'язку та вдячності перед загиблими військовими. Рішення відвідати такі місця є суто самотійним, і в деяких випадках навіть сприяє відчуттю єднання українського суспільства.

2.3 Враження та очікування киян від відвідування стихійних місць пам'яті

В ході розмови тим респондентам, які окрім стихійних місць пам'яті відвідували також і офіційні меморіали/виставки, ставилось запитання – чи відчують вони внутрішньо різницю в емоційній вагомості між офіційними та неофіційними пам'ятними місцями. Відповідь виявилась неоднозначною – з одного боку, ці місця безумовно є важливими незалежно від їхнього статусу і не всі учасники бачать відмінності у сенсі, який у них вкладається. Варто наголосити і на тому, що деякі з респондентів просили додаткового пояснення, що саме ми вкладаємо в поняття офіційних та неофіційних місць пам'яті, адже не розмежовували їх раніше. З іншого боку, у більшості респондентів стихійні місця пам'яті відгукуються більш емоційно. Саме через елемент стихійності ці місця сприймаються менш формально, «ближче до народу», здаються більш відвертими та відображають більше щирого болю.

«Так, звісно, вони набагато емоційніші. Зрозуміло, що ми так сприймаємо, воно там написано красиво і так далі. А тут воно знаєш, таке, ну, практичне, тобто це символ. Тобто до цього немає опису, немає тегу якогось, це інакша штука. І, тим паче, якщо воно у тебе асоціюється, от як у

мене, наприклад, напряду із моїм містом...коротше так, дуже тонке ставлення» (Респондент 12)

«Я думаю, я більше надаю перевагу стихійним, тому що, не знаю, там відчувається якось більше дух нашого народу і те, що люди туди дійсно приходять по своїй волі, а не тому, що влада там поставила цей пам'ятник чи виставку якусь» (Респондентка 3)

Респонденти також поділилися своїми думками, яке значення для них мають стихійні місця пам'яті. З наданих відповідей можна зробити висновок, що ці локації є важливим осередком пам'яті українців про війну, про ціну їхньої свободи; вони зберігають у собі колективний біль від війни та ненависть до росії. Опитані відчують користь та цінність в існуванні таких пам'ятних локацій та вважають перевагою, що вони є доступними для відвідування усіма бажаними.

«Мені здається, що добре, що люди таке роблять, тому що це якийсь щирий жест, і, можливо, коли це щось неофіційне, то туди легше прийти. Ну тому що там, наприклад, на цвинтар треба мати якось більше трохи морального ресурсу, щоб організуватися і піти. А коли це офіційний меморіал, теж може бути незрозуміло, що там можна робити, тому там зазвичай є якісь там обмеження» (Респондентка 4)

«Це болюче. Але я не рахую, що це приватне, тому що це ж герої, які погибли там за мене, за тебе, за наших дітей, за наших майбутніх онуків і правнуків. Тому я вважаю, що це добре, що всі можуть шанувати пам'ять людей» (Респондентка 7)

При цьому декілька респондентів признавались, що, незважаючи на важливість присутності таких місць у громадському просторі, їм іноді не вистачає емоційного відпочинку, і хочеться не отримувати нагадувань про війну, в тому числі натрапляючи на меморіали.

«Це знаєш, завжди якесь виривання тебе з твоєї реальності. Суб'єктивної типу, звісно, що ти не забуваєш про війну, про неї забути важко навіть знаходячись в Києві, але все одно іноді хочеться того, що ну типу

живеш своє цивільне життя і хочеться, щоб воно було просто цивільним. Це нереально, але в якийсь момент хочеться» (Респондентка 6)

Описуючи обстановку навколо таких місць, як, наприклад, прапорці на Майдані Незалежності та портрети героїв на стінах Михайлівського собору, майже усі респонденти відзначили, що там завжди чисто та підтримується зовнішній вигляд меморіалів – їхні елементи не руйнуються, не крадуться, немає вандалізму, і загалом у навколишніх зберігається повага.

«Я буквально останній раз на Майдані відмітила факт того, що, от я навіть про це подумала, що от йшов дощ, йшов сніг, там зливи, все, пісок з сахари летів, але все рівно навколо зберігається якась чистота. Тобто, ніхто не намагається, знаєте, щось зайве втнути, ніхто не намагається щось звідти забрати. На моїх очах дівчина ставила прапорець, і вона випадково ногою зачепила буквально, ну, там кілька штук біля неї, але вона потім поставила їх назад, розпрямила їх, навіть почитала, що на них написано. Тобто, мене дуже якимось надихає, що люди ставляться з такою шаною до них» (Респондентка 3)

Лише один учасник звернув увагу на те, що такі місця доглядаються недостатньо, адже на момент проведення дослідження газон на Майдані Незалежності мав доволі неохайний вигляд:

«Декілька днів тому, не знаю, як станом сьогодні там ситуація, але от буквально позавчора спостерігалось, що воно все заросло травою. Ну і комунальники могли б, в принципі, це все почистити, скосити, аби знову привести до ладу. Тому що трава піднялась і стала вже вище, ніж оці прапорці, і, відповідно, це спотворює меморіал» (Респондент 9)

Трохи інакша ситуація складається з тими місцями пам'яті, де знаходиться пошкоджена російська військова техніка. Так, навколо них зберігається чистота, однак часто трапляються лайливі надписи на уламках, розкрадання елементів техніки та/або предметів, що залишилися усередині. Така поведінка по відношенню до російської техніки частіше за все не вважається девіантною та не засуджується навколишніми.

«Стосовно кацапської техніки, зупинялися машини, матюкали, обсирали кацапів, точно так же було і на Хрещатику, було дуже голосно, шумно, багато було дітей, які лазили, і теж, ну, таку, все в цих надписах, здохни русня, а чистоту повністю підтримували. Ну, чисто було, тобто, наші не смітили, я не бачила» (Респондентка 10)

Що стосується спостережень щодо поведінки перехожих біля місць пам'яті про війну, з відповідей респондентів не можна сформулювати однозначне враження. Усі учасники дослідження свідомо відвідували ці місця та розуміють їхню значущість, проникаються атмосферою. Деякі з них помічають, що навколишні також розділяють ці емоції та роблять так само – сповільнюються, стишують голос тощо.

«У переважній більшості, мені доводилося там спостерігати і бачити, там досить така гнітюча атмосфера, треба бути відвертим насправді, тому що дуже багато символізму, дуже багато трагедії людської, і зокрема це психологічно впливає на все, це не можна іти з посмішкою, взагалі не хочеться йти з посмішкою. В такі моменти хочеться віддати шану, мовчати, і більшість так і роблять. Я так бачу, суспільство, в принципі, воно так реагує, ну досить адекватно, скажімо так» (Респондент 8)

«Так, я помічала навіть по собі. Я бачу, що навіть, знаєте, це якось не свідомо виходить, коли я в якомусь такому місці, то дійсно, голос тихий, і особливо, коли ти починаєш вчитуватися чи вслуховуватися в те, про що там пишеться, то, ну, вже стає ні до сміху, ні до життя. Тобто якось настрій одразу міняється. І я не скажу, що він стає якимось прям дуже поганим, але просто, ну, вже не так весело, як було раніше, тому що ти просто розумієш, що насправді відбувається. І звісно, що ти вже таким веселим не можеєш бути» (Респондентка 3)

Однак звучали і згадки про те, що, незважаючи на обережне поводження з безпосередньо місцями пам'яті, такі місця зазвичай розташовані в людних локаціях з активним потоком людей, тому обстановка навколо них майже не змінюється (присутній шум, побутові розмови, розваги дітей поряд тощо).

Загалом такі місця справді викликають змішані відчуття – хтось приходить цілеспрямовано вшанувати пам'ять близької людини, хтось зупиняється від повсякденних справ з поваги перед військовими, а хтось продовжує активно та позитивно проводити час поруч з місцем пам'яті (переважно діти та підлітки). Частина респондентів ставиться до цього з розумінням, пояснюючи, що це природньо, життя повинно продовжуватись і будь-які обмеження навколо таких місць будуть недоречними.

«Я скажу так, може це комусь буде неприємно із моїх співгромадян, мені здається взагалі специфіка Києва і таких великих міст, які доводилось мені відвідувати в Європі, в тому, що в широкому сенсі зараз, я такий сленг вживу, що всім на всіх пофіг. На жаль, це є специфікою великого міста. Якщо людина не померла саме зараз на твоїх очах, то більшість людей буде проходити повз»
(Респондентка 5)

«Те, що там відбувається, звичайно, воно так не має відбуватися. Але, знову ж таки, це якби зріз суспільства. І не все ж ідеально. Хтось свої певні має моральні пріоритети. Хтось не розуміє, що відбувається. Ну, таке життя, такі люди. І потрібно, знову ж таки, щоб на центральному рівні, і все воно в одному напрямку йшло. А те, що там аніматори, ну, таке життя. Тут теж, якщо люди приїжджають там, де проходять безпосередньо бойові дії, сюди, в тилові місця, то тут життя йде, і теж вони відзначають, що відчують певний дисонанс, але так воно є, як є. І, відповідно, якщо ці люди там нічого не порушують, не здійснюють якихось там дій, які спрямовані на дискредитацію, або ще щось протиправне, то воно, в принципі, має місце бути» (Респондент 9)

Іншій частині респондентів не є близькою ідея, що біля місць пам'яті громадяни можуть поводити себе вільно і без обмежень. На їхню думку, встановлення чітких норм та правил поведінки на адміністративному рівні сприятиме збереженню цінності таких меморіалів та поваги до них.

«Це доречно, безперечно, так. І це стосується навіть наших держструктур, зокрема комунальників, тому що я бачу, що бувають такі

тенденції, як з волонтерами, які замалювали, скажімо, на в'їзді до Донецької області той самий монумент, так. Тобто є недоречні речі, які не варто чіпати. Це є людський символізм. Люди хочуть таким чином пригадати і залишити пам'ять про своїх захисників, так, про своїх рідних, близьких. Тому я все ж таки вважаю, що це, по-перше, має бути регламентовано точно, безпосередньо державними органами влади, це стосується і суспільства, і норм поведінки. Тобто ті ж самі прогулянки, біганки, нічого абсолютно не залишати, не якийсь папір, сміття і так далі. От, ну, щоб це безперечно регламентувалося. Десь якоюсь або табличкою, або адміністративним штрафом, якщо на таке вже пішло, так. Тому що це, це має якимось захищатися, однозначно. Це людська пам'ять» (Респондент 8)

Більшість респондентів підтримують ідею встановлення, наприклад, таблиць із рекомендаціями щодо правил поведінки біля місць стихійної пам'яті, оскільки вони не захищені містом/державою і можуть страждати від осіб, які намагаються використати такі місця для власного заробітку.

«Я вважаю, що треба якимось зробити обмеження, але щоб вони розповсюджувалися на комерцію. Щоб там не стояли, не продавали магнітики. I love сало, I love борщ. Не бігали аніматори. Люди, це вони ж побудували цей пам'ятник. Вони... Вони і зробили цю алею. Не треба відтягувати людей від того, що вони ж і зробили, і вони продовжують робити, і вони продовжують з цим взаємодіяти» (Респондент 1)

Норми поведінки у різних місцях пам'яті оцінюються по-різному. Наприклад, виставка побитої російської техніки сприймається неоднозначно – в одних вони викликають позитивні емоції, асоціюються з перемогою над ворогом, їх хочеться паплюжити, розмальовувати та забирати уламки з собою. Для інших це, навпаки, символізує трагедію, вони відчують біль та ненависть, дивлячись на російську техніку, тому присутній певний дисонанс у настрої та поведінці людей у таких місцях.

Відповідно, у кожного місця пам'яті має бути один «настрій», одна тематика. Неодноразово наводився приклад, де на площі разом з побитою

російською технікою розташований і автомобіль цивільних українців, що потрапили під обстріл, виїжджаючи з окупації. Через те, що там немає таблиць, вказівок та пояснень, відвідувачі не розуміють, що цей автомобіль – український, і помилково прирівнюють його з неповагою до російської техніки. Зазвичай у таких випадках поруч є люди, які зроблять зауваження та вкажуть на цю помилку, однак такі випадки помилкового зневажливого ставлення трапляються доволі часто.

«Тобто, я бачила один раз, як на виставці оцієї російської техніки, там зазвичай бавляться на них діти. Ну, так було минулим літом точно. Але коли там стояла наша машина, я бачила на свої очі, як батьки зупиняли дітей і пояснювали дітям, чому не треба туди залазити, чому не треба з цього там якось хіхикати, сміятися чи писати там щось образливе росіянам, тому що це були наші люди, там були також дітки в цій машині перестріляні»
(Респондентка 3)

Таким чином, проаналізувавши відповіді респондентів, можна дійти висновку, що стихійні місця пам'яті є більш чутливими та сприймаються киянами більш емоційно, ніж офіційні меморіали. Такі місця є важливим осередком пам'яті українців про війну, слугує нагадуванням про ціну їхньої свободи. Незважаючи на відсутність їхньої офіційної захищеності на адміністративному рівні, на місцях пам'яті завжди зберігається чистота та майже ніколи не спостерігаються випадки псування елементів меморіалів або зневажливе ставлення до них загалом. Однак частина респондентів переконана, що буде доречним встановити визначені правила та норми поведінки у таких місцях, або хоча б розмістити поруч умовні таблиці з рекомендаціями.

2.4 Очікування киян від стихійних місць пам'яті у майбутньому

Обговорюючи потенційну долю неофіційних місць пам'яті про війну, майже всі респонденти дійшли висновку, що такі місця варто залишати навіть після завершення війни. У якому саме вигляді їх варто зберегти – думки учасників розділились. Перш за все, звучали пропозиції фізично захистити такі

місця, враховуючи недовговічність матеріалів, з яких зроблені елементи меморіалів (прапорці, фотографії тощо).

«Я знаю, що зараз є спроби доповненої реальності моделювання, навіть де фізично немає цих місць, в певних лінзах, як це правильно називати, як в кінотеатрі, тільки в реальному житті могли бачити. Я знаю, що є такі розробки. Мені здається, що в будь-якому разі працювати над цим треба. Як саме це зробити, я не знаю. Вплоть до того, що якимись скляними чи пластиковими накрити технічними кульками треба. Можливо, дешевше буде зробити дійсно якийсь там з граніта, як раніше робили, пам'ятник глобальний, радянський пам'ятник родина-мать. Може, це виправданіше. Мені здається, що ні, але це хай історики з інституту пам'яті і подібних структур працюють і це досліджують. Але мені здається, громадяниці, що це має бути. Вони мають зберігатися. Знову ж таки, це вже не буде в природних умовах. Це буде якесь штучне відтворення природних тих умов, щоб вони зберігалися. Але, мені здається, це безумовно потрібно робити» (Респондентка 5)

Дехто з респондентів пропонує перетворити стихійні місця пам'яті в офіційні, щоб забезпечити більший захист державою, однак решта не бачать у цьому необхідності і вважають, що в такому випадку втратиться початковий емоційний сенс таких місць.

Декілька учасників інтерв'ю також звертали увагу на неекологічність таких стихійних пам'яток та закликали знайти альтернативу прапорцям, які забруднюють навколишнє середовище.

«Якщо візьмемо прапорці, то я навіть не знаю, коли закінчиться ця війна, скільки це буде займати по площі прапорців, і все одно вони втраять вже свій вигляд і все. Я б, мабуть, зробила якесь окреме місце для цих прапорців і просто написала, може, склала б їх кількістю. Ну, таке важке питання. Тому що [потрібно] завжди, завжди, щоб були вони, навіть коли вже буде мирний час. Мабуть, це не дуже добре, але й треба відвести для цього тоді місце. Ну, прям на цьому поставити там, що була повномасштабна війна, фото зробити, що були скільки-то прапорців, і описати чому це, і зробити там просто от таку

пам'ятку, щоб розуміли, як воно було, чому і скільки всього людей погинуло, написати цю інформацію» (Респондентка 7)

Отже, на основі вищевказаних роздумів та рекомендацій опитаних респондентів, можна сформулювати основні варіанти розвитку стихійних місць пам'яті задля їхнього збереження:

1. Цифровізувати меморіали – пропозиція створення «цифрової реальності», а саме встановлення QR-коду у місцях пам'яті киян, позначення їх на мапах. Такий спосіб дозволить увічнити стихійні місця пам'яті у разі непередбачуваних обставин, а також позитивно сприятиме збереженню екології.
2. Зберігати ці місця фізично і дозволити їм змінюватися самостійно з часом, або ж поступово замінювати їхні елементи на новіші – наприклад, поставити паркан навколо території, обтягнути "куполом". Ця рекомендація сформульована на основі тези респондентів, що іноді більше значення мають не матеріальні предмети в цих місцях (портрети, прапорці, лампадки, стрічки), а саме територія, на якій вони розташовані.
3. Об'єднати стихійні місця пам'яті з офіційними пам'ятками – перемістити їх у музей, зробити частиною виставки тощо. В такому разі елементи меморіалів залишаться збереженими, і при цьому захищеними від старіння з часом та природніх умов.

ВИСНОВКИ

У теоретичній частині роботи було концептуалізовано поняття стихійних місць пам'яті та встановлено теоретичне підґрунтя для їх вивчення у контексті формування повсякденної реальності. Зокрема, проаналізувавши основні наукові джерела, засновані на класичних парадигмах соціології, стихійні місця пам'яті можна окреслити як особливі місця/об'єкти, що набули своєї значущості через спонтанний процес взаємодії груп або суспільства. Такі місця можуть слугувати точкою фокусу для колективної пам'яті країни.

Дослідження ролі стихійних місць пам'яті в Україні є важливим для розуміння того, як суспільство впроваджує свою індивідуальну та колективну пам'ять у сучасному соціокультурному контексті, а також як це загалом впливає на соціальну та політичну динаміку країни. Стихійні місця пам'яті в Україні впливають на громадську свідомість та формують громадський дискурс щодо військових подій, вкотре набувши особливої актуальності з початку повномасштабного вторгнення.

В ході дослідження ролі стихійних місць пам'яті у формуванні повсякденної реальності киян було проведено 12 напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Результати аналізу зібраної інформації показали, що мотивація відвідування стихійних місць пам'яті відрізняється серед респондентів, однак найчастіше керуються відчуттям вдячності та поваги перед полеглими захисниками. У деяких випадках причиною навіть є те, що вшанування пам'яті біля неофіційних меморіалів сприяє відчуттю єднання українського суспільства. Хоч такі місця зазвичай відвідують у супроводі близьких або друзів, рішення відвідати такі місця є виключно самостійним та щирим.

Проаналізувавши відповіді учасників дослідження, можна зробити висновок, що стихійні місця пам'яті є більш чутливими та сприймаються киянами більш емоційно, ніж офіційні меморіали. Такі місця є важливим осередком пам'яті українців про війну та слугують нагадуванням про ціну їхньої свободи. Незважаючи на відсутність їхньої офіційної захищеності на

адміністративному рівні, на місцях пам'яті завжди зберігається чистота та майже ніколи не спостерігаються випадки псування елементів меморіалів або зневажливе ставлення до них загалом. При цьому частина респондентів переконана, що буде доречним встановити визначені правила та норми поведінки у таких місцях, або хоча б розмістити поруч умовні таблиці з рекомендаціями.

Більшість учасників не підтримують ідею «ізолювання» стихійних місць пам'яті, тобто їх відгородження та переміщення у менш людне місце, щоб відвідувачі мали можливість вшанувати пам'ять загиблих у більш спокійній, приватній обстановці. Такі меморіали якраз найкраще виконують свою функцію, знаходячись на загальний огляд громадянам та інтегруючись у їхнє повсякденне життя.

Однозначною відповіддю у дослідженні було те, що стихійні місця пам'яті мають бути збережені тривалий час, в тому числі після завершення російсько-української війни. Основними варіантами розвитку стихійних місць пам'яті задля їхнього збереження були наведені:

1. Цифровізація меморіалів, їхнє перенесення у віртуальну реальність.
2. Примусове збереження місць пам'яті та їх елементів - обгородження території парканом, накриття "куполом", заміна прапорців/портретів на новіші тощо.
3. Приєднання до офіційних меморіалів та пам'яток - наприклад, переміщення в музей як частину виставки.

Зібрані результати можуть слугувати основою для подальших репрезентативних досліджень на тему ролі стихійних місць пам'яті у формуванні повсякденної реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Алея пам'яті Героїв Небесної Сотні та загиблих воїнів АТО.
<http://tourism.dp.gov.ua/objects/aleya-pamyati-geroiv-nebesnoi-sotni-ta-zagyblyh-voiniv-ato/>

Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр.

Бабка, В. (2018). Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки*, 6(74), 201-215. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf

Бугерко, Я. М., Тодосійчук, Н. М. (2022). Рациональність і релігійність: їх вплив на поведінку української молоді під час війни. *Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної сфери сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 79–83). Тернопіль: Університетська думка.

Венгерська, В. (2017). Травматичні місця пам'яті в ландшафтах сучасного Житомира. *Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства. Зб. матеріалів. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського* (сс. 233-242). Вінниця: ФОП «Корзун ДЮ». <http://eprints.zu.edu.ua/27071/1/v.pdf>

Віртуальний музей пам'яті війни. <https://kyivregiontours.gov.ua/war>

Власюк, С. О. (2020). Українська революція 1917–1921 рр. в державній політиці пам'яті сучасної України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Острог: Національний університет «Острозька академія». https://shron1.chtyvo.org.ua/Vlasiuk_Serhii/Ukrainska_revoliutsiia_19171921_rr_v_derzhavnii_politytsi_pamiaty_suchasnoi_Ukrainy.pdf

Вольфовська, Т. О. (2012). Дослідження історичної пам'яті: концептуальні засади. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 13, 3–12.

Вусик, Г. Л. (2022). Вираження мовленнєвої агресії в українських масмедіа під час російсько-української війни. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*, 17, 23–27.

Глазунов, Б. (2018). Культура вшанування пам'яті жертв Бабиного яру. *Культура і мистецтво: сучасний вимір: матеріали II міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та магістрів* (сс. 169–171). Київ: НАКККиМ.

Городня, Н. (2018). Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*, 5, 28–33.

Донченко, О. А. (2010). Феноменологія архетипу і соціальні практики. *Соціальна психологія*, 5(43), 3–11.

Дьяковська, Г. О. (2013). Наративізація соціальної пам'яті. *Вісник Дніпропетровського університету*, 21, 23(4), 172–178.

Забратанська, К. (2013). Місця пам'яті чи пам'ять місць? Польські музеї місця пам'яті в контексті історичної ідентичності. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*, 13, 88–107.

Коник, А. (2019). Російсько-український конфлікт у дзеркалі ЗМІ: війна в пам'яті та війни пам'ятей. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 45, 44–51.

Кулик, М. А. (2012). Функціонування образу в соціальній пам'яті. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 55, 19–25.

Любовець, О. М. (2014). Місця пам'яті: зміст та структура поняття. *The X International Science Conference «Trends and prospects development of science and practice in modern environment»* (сс. 97–101). Київ : ДП НВЦ «Пріоритети».

Набок, С. (2017). Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5–6, 244–253.

Нагорна, Л. (2014). Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 8, 55–74.

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/160603/05-Nagorna.pdf?sequence=1>

Нора, П. (2014). *Теперішнє, нація, пам'ять*. Київ: Кліо.

Огієнко, В. І. (2012). Парадигма пам'яті: поява та еволюція. *Національна та історична пам'ять*, 2, 244–253.

Пам'ятник героям Гетто у Варшаві.
https://docom.com.ua/ua/product/pamyatnik-geroyam-getto-u-varshavi_14806539268

Пам'ять і меморіалізація у громадах: як приймати рішення.
<https://cedos.org.ua/events/pamyat-i-memorializacziya-u-gromadah-yak-prijmaty-rishennya/>

Приседська, В. (2023, 22 травня). «Тут лежало тіло, а тут сліди від куль». Чому Україна ще не готова до туризму місцями війни.
<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cgxlplz40ko>

Савченко, С. В. (2018). Зміни соціальних норм та ціннісних орієнтацій молоді Донбасу в умовах гібридної війни. *Education and Pedagogical Sciences («Освіта та педагогічна наука»)*, 1 (168), 5–16.

Топ військово-історичних пам'яток сучасного Києва.
<https://guide.kyivcity.gov.ua/articles/top-viyskovo-istorychnykh-pamyatok-suchasnoho-kyyeva>

Тоффлер, Е. (2007). *Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила*. Харків: Акта.

Чик, А. (2014). Роль колективної пам'яті у формуванні національної ідентичності. *Українознавчий альманах*, 15, 164–166.

Шелест, А. Л. (2023). Соціально-психологічні аспекти впливу соціальних мереж на українське суспільство під час війни. *Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства: матеріали V Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених* (сс. 104–108). Одеса: Інформаційно-видавничий центр Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Ankersmit, F. R. (1981). *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*. Boston. https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/3426403/12_thesis.pdf

Anzac Day. <https://www.army.gov.au/about-us/history-and-research/traditions/anzac-day>

Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. Palgrave Macmillan. <https://link.springer.com/book/10.1057/9780230321670>

Halbwachs, M. (1976). *Les cadres sociaux de la mémoire*. De Gruyter Mouton.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

Memorial Hall of the victims in Nanjing Massacre. The World remembers the Nanjing Massacre on December 13 anniversary as new evidence continues to surface. <https://www.webdisclosure.com/finance/stocks/memorial-hall-of-the-victims-in-nanjing-massacre/news/1214101.html>

Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–25. https://is.muni.cz/el/1423/jaro2013/SOC564/um/40802691/Nora_Between_Memory_and_History.pdf

Nora, P. (2001). *Rethinking France*. Les Lieux de mémoire, Volume 1: The State. University of Chicago Press.

The History of Cambodia's Killing Fields. <https://theculturetrip.com/asia/cambodia/articles/a-guide-to-cambodias-killing-fields>

The Korean War Veterans Memorial Wall of Remembrance. <https://koreanwarvetsememorial.org/our-progress/>

9/11 MEMORIAL & MUSEUM. <https://www.911memorial.org/visit/memorial/about-memorial>

Додаток А. Гайд для проведення глибинного інтерв'ю

Вітаю! Дякую, що погодились взяти участь в інтерв'ю. Мене звуть Владлена, я пишу дипломну роботу з соціології на тему стихійних місць пам'яті у місті Київ. Сьогодні я хотіла б дізнатись саме Ваше сприйняття таких місць, Ваш досвід їх відвідування, і, можливо, певні спостереження, що цікавого Ви відзначили для себе тощо.

Хочу наголосити на тому, що немає правильних чи неправильних відповідей – в першу чергу мені цікавий Ваш особистий досвід, тому почувайтесь вільно у своїх висловлюваннях.

Наша розмова займе близько 30 хвилин. Також я буду вести аудіозапис нашої розмови, і насамперед хочу запевнити вас у анонімності та конфіденційності особистих даних. Зібрана інформація буде використана для подальшого аналізу, якщо використовуватиму в роботі цитати – вони будуть наведені без прив'язки до імені. Ви не заперечуєте запису?

Перед тим, як почати спілкування, чи залишилися у вас запитання до мене?

Блок 1. Вступ та знайомство

1. Для початку представтесь, будь ласка, розкажіть трохи про себе - все, чим хочеться поділитися. Скільки вам років? Можливо десь працюєте, чимось захоплюєтесь?

2. Як давно ви проживаєте у Києві?

3. Як часто ви відвідували стихійні місця пам'яті з початку повномасштабного вторгнення? Коли відвідували їх востаннє? (з'ясувати – відвідують регулярно чи спонтанно)

Блок 2. Мотивація відвідування стихійних місць пам'яті

1. Поділіться, будь ласка, детальніше вашим досвідом – що це були за місця? Де вони знаходяться?

2. Ви відвідували їх самотійно чи у супроводі друзів/близьких?

3. Це було власне, самостійне рішення, чи вас спонукав хтось із оточення?
4. Якщо спонукали – якими були їхні аргументи?
5. Якщо вирішили самостійно – що Вас підштовхнуло на це рішення?
Можливо, за цим стоїть певна особиста історія, або інші фактори, що спонукали відвідати це місце?
6. Яке ваше ставлення до неофіційних місць пам'яті? В чому їхня особливість для вас?
7. Окрім стихійних місць пам'яті, чи відвідували ви офіційні меморіали?
Чи відчуваєте ви внутрішню різницю між офіційними пам'ятками та стихійними?
8. Якщо так – чим вони для вас відрізняються? Чому обрали саме неофіційну пам'ятку для відвідування?

Блок 3. Особисті враження від відвідування

1. Опишіть, будь ласка, Ваші особисті враження від відвідування стихійних місць пам'яті. Що вам запам'яталось найбільше? Позитивні аспекти, негативні?
2. Якою була обстановка навколо цього місця пам'яті? (Зовнішній вигляд меморіалу, чистота, рівень шуму)
3. Чи відчули Ви зміну атмосфери, настрою, знаходячись поруч з цим місцем? Помічали зміну поведінки себе та навколишніх? На вашу думку, що на це вплинуло?
4. Зважаючи на публічність таких місць пам'яті, яке ваше ставлення до цього – варто залишати такі пам'ятки відкритими та в центрі уваги громадян, чи варто зробити їх більш ізольованими, щоб люди могли прийти, попрощатись і вшанувати пам'ять в більш спокійній обстановці?

Блок 4. Очікування на майбутнє

1. Чи є особисто у вас певні очікування від таких місць пам'яті? Наприклад, яким має бути їхній зовнішній вигляд, поведінка навколишніх поруч з неофіційними меморіалами.

2. Як ви вважаєте – чи мають бути офіційно встановлені норми та правила поведінки у таких місцях? Чому?

3. На вашу думку, чи варто, чи доречно зберігати стихійні місця пам'яті в майбутньому, після завершення повномасштабної війни?

4. Якою буде ваша реакція, якими будуть ваші дії, якщо трапиться непередбачувана ситуація і київські місця пам'яті зникнуть?

5. На вашу думку, чи варто зробити такі місця офіційними меморіалами, щоб забезпечити захист владою і уникнути схожих ситуацій? Чи доцільно це, і чи можливо в принципі?

Дякую, що взяли участь в інтерв'ю!

Додаток Б. Транскрипт інтерв'ю

Респондент № 9

Стать: чоловіча

Вік: 34 роки

Термін проживання у м. Київ: усе життя

Тривалість інтерв'ю: 23 хвилини

Умовні позначення: «І» - інтерв'юер, «Р» - респондент.

І: Для початку, розкажіть, будь ласка, в двох словах про себе, будь-що, чим хочеться поділитися, скільки вам років, можливо, деś працюєте або навчаєтеся?

Р: Мене звати Іван, 34 роки, працюю у зв'язку з громадськістю і журналістом. Взагалі, сам журналіст. Ну і все, що стосується комунікації.

І: Супер, дуже цікаво, добре.

Р: Ну, хотілося б, перш за все, визначитись, що ви маєте на увазі, взагалі, вкладаєте в ці місця, стихійні місця пам'яті?

І: Стихійні місця пам'яті, на відміну від офіційних місць пам'яті, вони виникають не в тих місцях, де встановила їх, наприклад, міська влада або держава. Це не якесь місце, в яких є визначені норми поведінки, вони не є захищеними державою офіційно, наприклад, прапорці на Майдані, це стихійне місце пам'яті, або виставка техніки російської, побитої на Михайлівській площі, це також, в принципі, стихійне місце пам'яті, тобто все, що...

Р: Ну, я б сказав, напівстихійне, все-таки ж дозвіл там потрібен був, щоб його туди привезли, і ресурси ж використовувалися, державні, щоб туди привезти.

І: Так, ви праві. Тобто, мається на увазі неофіційні меморіали, це не є меморіальне кладовище, це офіційне, вважається, місце пам'яті, або буквально ось нещодавно, в березні відкрили вічну пам'ять загиблим героям, тобто, це такі визначені місця, які захищені, які відкриті владою. Я це маю на увазі під

офіційними місцями пам'яті, все решта — це стихійні. Скажіть, будь ласка, відвідували такі місця?

Р: Так, відвідував.

І: Можете, будь ласка, поділитися, що це були за місця, де вони були, коли відвідували їх востаннє?

Р: Ні, ну, перше, наприклад, що спадає на думку — це те, що ви зазначили пропорції на Майдані Незалежності. В принципі, я їх відвідував, не можна сказати, що цілеспрямовано я туди їх відвідував, але, ну, там, як проходив декілька разів, то відвідував цілеспрямовано, якщо можна вважати, то десь у 2022 році. А так, зрозуміло, що з того часу вже, на жаль, багато загиблих, і, умовно кажучи, те, що було у 2022 році, і те, що зараз, це дуже сильно відрізняється.

І: Що ви маєте на увазі?

Р: Ну, багато прапорців стало, набагато більше стало. Ну, і людей теж стало там збиратися більше. Ну, це за моїми просто спостереженнями.

І: Це впливає якимось чином на те, що ви рідше почали відвідувати ці місця, чи не цілеспрямовано?

Р: Ні, воно не впливає. Просто я завжди, ну, знаходжуся, умовно кажучи, в інформаційному середовищі, моніторю, що відбувається, і я, в принципі, ну, розумію, що відбувається. І, як би, немає, ну, я не бачу необхідності, ну, тобто, щоб туди постійно, на постійній основі ходити, але ж я кажу, що місце, ну, дуже важливе. І, але от що я зараз знаю, там, декілька днів тому, не знаю, як от станом сьогодні там ситуація, але, от, буквально, там, позавчора то спостерігалось, що воно все заросло травою, і, умовно кажучи, ну, комунальники могли б, в принципі, це все почистити, скосять, аби знову привести до ладу. Тому що трава піднялась і старе трава, там воно вже вище, ніж оці прапорці, і, відповідно, це спотворює меморіал.

І: Так, добре. В мене на цю тему є приблизний перелік питань теж. Я спочатку хотіла би запитати, окрім стихійних місць пам'яті, чи відвідували ви офіційні пам'ятки теж, якісь меморіали?

Р: Офіційний відвідував я в 2022 році виставку, експозицію, яка створена на базі музею історії України у Другій світовій війні, там, де Батьківщина мати. Експозиція тоді носила, ну вона і зараз є, наскільки я знаю, називається там «Хроніка чи історія окупації Київської області росіянами». І, відповідно, там були їхні і взуття, і документи, і втрачені речі, і їхні оці сухпайки. І їхні карти, і плани окупації, і особисті речі росіян, російських військових. От відвідував я цю виставку, і там також були, ну таких, до речі, от варто відмітити, що експозиція дуже хороша, і з мого досвіду вона нічим не поступається європейським експозиціям. Тобто я просто звик, ну цей музей давно відвідував, там, скажімо, років 15 тому, чи 20, це, ну так, я не дуже цікавий, а от сюди буквально, ну, потрапляєш, і, ну, відчуваєш дотичність до тих подій, і дійсно вона викликає певні емоції.

І: Угу, так. Добре, я зрозуміла.

Р: Потім там ще є виставка теж постійно діюча «діти», там, як іти туди спускатись по сходах. Вона в брамі знаходиться фортеці, я може не знаю, були ви, не були, там, за допомогою теж експозиції. Ну, там більше проєктор стоїть, і музика грає, і транслюються прізвища і імена дітей, які загинули, і біля входу є дошка, де також написано крейдою на дошці, там, скільки загинули дітей, і там дитячі іграшки, зокрема там, наскільки я пам'ятаю, були навіть ті, що доставлені з Краматорська після того ракетного удару вокзала. Потім був проїздом, теж мене людина возила, там притулок очільник ЗОО Патруля. Це організація, якщо ви знаєте, вона по-первих відкривала квартири, або намагалася отримати доступ до тварин, власники яких уїхали, залишили тварин вдома. І от вони там бачили, там оце кішка була в Бородянці, потім ще там тварини, оце найвідоміші. Потім оці всі ентузіасти створили громадську організацію ЗОО Патруль і вони там в районі Ірпеня створили притулок. І от я власне туди їздив, і також це 2022 рік теж. У осінь їздив по тих місцях, де також там перебували росіяни, і бачив, що там відбувалося. Тобто будівлі понівечені і все, що з цим пов'язано.

І: Скажіть, будь ласка, як стихійні, так і офіційні такі місця пам'яті, які ви відвідували? Тривога як розпочалася. А, це кінець тривоги. Супер. Вони є чутливими місцями, чутливими емоційно. Скажіть, будь ласка, чи відчуваєте ви внутрішню різницю між офіційними пам'ятками і стихійними? Вони чимось для вас відрізняються?

Р: Ну, сказати так, що відрізняються, є просто, ну, звичайно, вони відрізняються. В контексті того, що будь-які, ну, як би пам'ятка, умовно кажучи, вона ж залежить від того, хто її створював, чим керувався, які емоції вона викликає. Особливо, наприклад, якщо ти був... В той момент тут і переживав також разом з цими людьми ці емоції, то воно, як би, більше тобі, як би, відгукується і відображається. Умовно кажучи, ну, все, що стосується там державних пам'яток, є, звичайно, ну, хороші проєкти, але, знову таки, у нас чомусь так сталося, що... Ну, до держави, умовно кажучи... Умовно кажучи, до чиновників рівня довіри мало, постійно ми чуємо, які там шалені космічні суми на це все виділяються, а, умовно кажучи, ну, те, що роблять от люди, да, то там досі, можна сказати, не йде в порівняння, і подекуди навіть це і буде краще. Тобто різниця, ну, очевидна різниця. Зрозуміло, що потрібно все, ну, як би, уніфікувати, приводити до якогось цілісного формату, але, знов таки, у нас... У нас цього немає, от якщо ж ви слідкуєте, наприклад, за кладовищем, да, за пантеоном героїв, який має бути створений, то там же ж скандал був, приїхали люди, ну, щоб підготувати місце для кладовища, а місцеві кажуть, що ви тут, ну, протестують, кажуть, не будете будувати, це наш ліс, там якась загроза для них буде, тобто... Ми бачимо, що провалена, ну, як би, комунікація, існує певне нерозуміння, і, ну, не мені, як би, тут судити, чому, власне, воно так все відбувається, але, знов таки, я ж кажу, що, на жаль, я спостерігаю, чим далі, тим більше розрив від простих людей і від владних чиновників.

І: Угу, угу. Так, добре, дякую дуже. В принципі, найбільше, що мене цікавить в цьому дослідженні, це норми поведінки громадян для таких місць пам'яті. Наскільки я розумію, то ті місця, щоби відвідати... стихійні, неофіційні,

це місця публічні, там доволі такий активний потік людей. Деякі з моїх респондентів негативно відгукувались там на аніматорів в костюмі Пса Патрона, або там на дівчат, які голосно знімають тік-ток на Майдані там біля прапорців. Скажіть, будь ласка, яке ваше ставлення до цього? Чи варто залишати ось такі пам'ятки відкритими в центрі уваги громадян, чи варто зробити їх, наприклад, якимось більш ізольованими, щоб люди, в яких це якась особиста історія, могли прийти, попрощатися, вшанувати пам'ять в такій більш спокійній обстановці?

Р: Ну, я все ж таки думаю, що варто залишати це все, тому що це створено людьми, і як показує практика, якщо воно потрібно, воно буде жити, буде розвиватися і, можливо, трансформуватися в якийсь інший формат. А якщо, власне, людям це не потрібно, воно зрозуміло. Тобто, от зараз...

І: Якщо потрібно відключитися, кажіть.

Р: Чутно, так? Так, я веду до того, що зараз якраз ми можемо спостерігати, що далі буде відбуватися. Знову ж таки, говоримо про цей меморіал з прапорцями в центрі. Чи от влада промоніторить думку суспільства? Наведе там порядок? Тобто, чи буде ця трава покошена? Чи може просто активісти, люди небайдужі, прості українці самі наведуть там лад? А те, що там відбувається, звичайно, воно так не має відбуватися. Але, знову ж таки, це якби зріз суспільства. І не все ж ідеально. Хтось свої певні має моральні пріоритети. Хтось не розуміє, що відбувається. Ну, таке життя, такі люди. І потрібно, знову ж таки, щоб на центральному рівні, і все воно було в одному напрямку йшло. А те, що там аніматори, ну, таке життя. Тут теж, якби, якщо люди приїжджають там, де проходить безпосередньо бойові дії, сюди, в тиллові місця, то тут життя йде, і теж вони відзначають, що відчують певний дисонанс. Але я ж кажу, що я, ну, звичайно, не хотілося б так, щоб воно як є, але так воно є, як є. І, відповідно, якщо ці люди там, ну, нічого не порушують, не здійснюють якихось там дій, які спрямовані на дискредитацію, або ще щось протиправне, то воно, в принципі, має місце бути.

I: А ви особисто помічали якусь, можливо, зміну, ну, атмосфери, настрою поруч із такими місцями, помічали зміну поведінки себе, навколишніх? Тобто, чи є таке, що там діти топчуться по газонах, чи є таке, що там...

P: Ну, такого я там не спостерігав, щоб діти там топтались, там, взагалом, всі, ну, в принципі, адекватні. І, ну, я спостерігав, що більше людей зупиняється, дивиться, хтось щось згадує своє, спостерігав, як пропорції там ставили теж. Як знімали історії, як хтось по відеозв'язку показував, очевидно, чи своїм родичам, чи друзям, що тут відбувається. От так я спостерігав, ну, негативно, зрозуміло, я нічого не спостерігав.

I: Як ви вважаєте, чи мають бути офіційно встановлені якісь норми, правила поведінки в таких місцях, щоб, можливо, передбачити якісь негативні ситуації? Чи варто це залишити, наприклад, на рівні рекомендацій?

P: Я, знову ж таки, кажу, що тут має бути свідомість самих громадян, зрозуміло, що мають бути, я думаю, ну, там, може, в майбутньому, певні, можливо, інформаційні таблички, чи вказівники, де буде вказано, чому це присвячено, бо там же ще багато є іноземців, ну, я зрозуміло, що вони здогадуються і знають, але я думаю, що все-таки, ну, що то таке.

I: Добре, тоді у мене ще буквально пара питань до вас. Не можемо не згадати нещодавню ситуацію із стелою в Донецькій області, там, де замальовали всі пам'ятки, всі підписи, умовно, навели красу. І там якраз люди розділились на два табори. Одні, власне, думають, що вони навели красу і не розуміють, в чому проблема, а інші активно відстоюють позицію, що от така пам'ятка грає важливу роль, повинна бути збережена. На вашу думку, чи варто і взагалі чи доречно зберігати такі стихійні місця пам'яті? Умовно, після завершення повномасштабної війни.

P: Зберігати після завершення однозначно потрібно. Що стосується цієї пам'ятки, в принципі, я не знаю там всього, що відбувалося. Особисто я там не був. Відповідно, чому вони так зробили, знову ж таки, я не розумію. Ну, тобто, мотиви їх можна зрозуміти, що вони, умовно кажучи, хотіли там навести красу, але, знову ж таки, для чого, умовно кажучи, там це все зараз робить, якщо це не

є, якби зараз. Ну, і воно само по собі було таким місцем пам'яті, там лише автографи були, і наліпки, і там все. Ну, а відповідно, якби, знову ж таки, рухатись в офіційному плані, вони б мали зрозуміти, що ця стела знаходиться на балансі. Тобто, вона ж не просто, там є баланс утримуючий. Відповідно, потрібно було звернутися до балансу утримувача, взяти дозвіл на якісь там певні роботи, погодити це все. Бо, умовно кажучи, у нас ж органи влади є, навіть тимчасово окупованих територій. Вони продовжують, ну, якби, отримати за це зарплату, а по суті, ну, якщо ми беремо це офіційно, по суті, вони не виконують роботу, не знаючи як. Тобто, ці, хто там її перефарбував, мали б піти для початку таким шляхом дізнатися, чи взагалі воно треба чи не треба. А так виявляється, що просто це певне бажання людей. Вони зробили, а як наслідок, ну, бачимо, що це переросло, ну, в низ прийняття.

I: Да, в принципі, да, я повністю з вами погоджуюсь. Це питання поки зовсім не врегульовано, немає якоїсь прозорої комунікації. І, ну, президент відвідав тоді Донеччину, також залишив свій підпис на стелі і сказав, що, от, наголосив на тому, що маємо берегти пам'ять. В принципі, на вашу думку, чи варто зробити такі місця офіційними меморіалами, можливо, щоб забезпечити захист владою, уникнути схожих ситуацій? Чи доцільно це?

P: Я думаю, так, варто, варто робити, варто робити, варто запроваджувати. Наприклад, от можу навести приклад в Житомирі. Може, чули там перші місяці війни, навіть, по-моєму, чи перший, чи другий місяць повномасштабного вторгнення. У нас школа, ліцей №25, здається. І на Малій Бердичівській він розташований. Там номер треба, я зараз не пригадаю номер, потрібно подивитись. Тоді влучила російська ракета, вщент зруйнувала будівлю, зараз там, ну, будівля, ну, вірніше, все, що від неї залишилось, це школа була. Вже оголосила там якийсь тендер, виділила кошти, зрозуміло, там теж космічні, ну, на наш час, я вважаю це, взагалі, недоречно, для того, що там якийсь проєкт, реконструкція, те все розвалене убрати, побудувати нове. Ну, а я, наприклад, взагалі, сам народився у Житомирі, і, відповідно, ну, як на мене, це, ну, не потрібно, і варто було б її просто так залишити, щоб майбутні покоління туди

ходили і дивилися, ну, що зробили. Тому що, наприклад, я був в кварталі, там, де такі самі будівлі були в Сербії, і там всі ці будівлі залишені, і, як би, ну, навколо вже все розбудовано, зрозуміло, а от іде ще там така будівля, і в Білграді, і, відповідно, ну, це дуже, в принципі, резонує, впливає, і викликає емоції, заставляє задуматись і дізнатися, а що ж тут відбувається. От, власне, як відбулося. А якщо це все прибрали, то ніякої пам'яті і не залишилось. Тобто, я вважаю, що однозначно має бути якісь, ну, розуміння, куди ми рухаємось, щоб, ну, не виникало таких ситуацій, що, зрозуміло, ініціатив багато, а от яка доцільна, яка правильна, ніхто не знає, і, відповідно, ну, але, знову ж таки, активник людей, як завжди, обмаль. От, як з тим? Теж важливо, ну, працювати в комплексі. Тобто, якщо ми будемо займатися тільки тими пам'ятками, це, зрозуміло, що добре, але це, ну, не дасть того ефекта тієї мети, до якої ми маємо прагнути. А потрібно, ну, підвищувати комплексно і свідомість, і історичні, і знання, і це все.

І: Клас, дуже вам дякую, дуже слухна думка. Я сподіваюся якимось внутрішньо знайти вирішення такого питання, що, наприклад, я розумію, що ці самі прапорці, вони зроблені із недовговічного матеріалу. Як би ми не хотіли зберегти оригінальний вигляд цього стихійного меморіалу, ми не зможемо цього зробити. Як Ви думаєте, що варто зробити в такому випадку? Чи залишати просто, я не знаю, якісь позначки саме на тому місці, де знаходяться ці прапорці, тому що це саме місце грає роль? Чи перенести ці прапорці, наприклад, у вигляді виставки кудись в більш захищені місця? Чи цифровізувати цей процес?

Р: Я думаю, просто потрібно цифровізувати цей процес, тобто перенести, умовно кажучи, в 3D-модель, і, умовно кажучи, наприклад, навіть якщо там щось станеться, не дай Боже, то потім, ну і це все знищиться, умовно кажучи, то, щоб людина, наприклад, могла там відкрити камеру на телефоні. Навести туди, як доповнена реальність, щоб воно там збереглося. От в такому форматі. Потім, можливо, ті прапорці, що є, якби законсервувати і кудись їх перенести, а туди просто кожен, там, певні, умовно кажучи, 3 місяці робити копії і ставити, щоб там воно постійно змінювалося, так само, як робиться з полотном державного прапора України. Він же ж постійно і на державних спорудах, і все там. Тому що

є певний проміжок часу, коли його змінюють, щоб він мав достойний вигляд. Так само і тут, можливо, варто.

I: Клас, супер, дякую дуже. Тоді в мене, в принципі, більше до вас питань немає. Можливо, ви хочете щось додати, що я у вас не запитала?

P: Ну, додати, додати, в принципі. Це треба так думати, тому можна додати.

I: Добре, тоді дякую вам дуже, дякую за дуже змістовні відповіді.